

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ САМАРҚАНД
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

А. Зоҳидов

ЗАБОНИ АДАБИИ
ҲОЗИРАИ ТОЧИК

Университети давлатии Самарқанд ба номи
Алишер Навоӣ

Факултети филологияи тоҷик кафедраи забони
тоҷикӣ

Забони адабии ҳозираи тоҷик
(матни маъруза) :

мурағатиб: доцент Зоҳидов А.

мувофиқи қарори кафедра аз 31 августи соли
1999 тасдиқ шудааст.

Мудири кафедра Ғаффоров Р. мувофиқи

шӯрои услубӣ-методӣ аз 4.09.99с тасдиқ
шудааст.

Раиси шӯро: Воҳидов А.

Матни маърузаҳо дар шӯрои илмӣ факултет аз
соли 2000 тасдиқ шудааст.

Самарқанд - 1999

Дар қолаби мазкур алокамандии ҳодисаҳои табиат равшантар мегардад ва муносибатҳои грамматикӣ сабаб-натича ва муқоисаи ҳилофӣ байни фактҳо мавқеи асосиро ишғол мекунанд.

Ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаб "Ҷумлаҳои содда" номид мешаванд, ки то дараҷае асоснок аст: ҷи ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб ва ҷи ҷумлаҳои соддаи мустиқил сараъзоҳо доранд, инчунин дар таркиби ҳар дуяшон ҳам алокамандии маъноӣ, ва грамматикӣ аъзоҳои ҷумла мавҷуд аст: онҳо дорони аломатҳои асосии ҷумла-хусусиятҳои предикативӣ ва модалӣ буда, як фикри нисбиеро ифода карда метавонанд. Бо вучуди ин онҳоро, ба маъноӣ томи суҳан, ҷумла гуфтан мумкин нест, зеро факат мустиқилияти нисбии структурӣ дошта, аз ҷиҳати оҳанги гуфтар (интонация) ва ифодаи маъно хануз нотамо мебошанд. Қисмҳои таркибии ҷумлаи мураккаб факат дар сурати васл шудан ва муттаҳид гардидан як фикри том ва мукамалро ифода карда метавонанд.

Дар ҳақиқат, ҷумлаҳои мураккаб таркибан аз ҷумлаҳои содда ташкил меёбанд, аммо ин ҳолат чунин маъно надорад, ки аз муттаҳид шудани ҳама гуна ҷумлаҳои ҷудогона ҷумлаи мураккаб ташкил меёфта бошад. Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб ба ҳамдигар мазмунан наздик буда, як фикри умумиро ифода мекунанд. Онҳо бо ёрии воситаҳои махсуси луғавию грамматикӣ ва интонационӣ ташкил меёбанд, аломатҳои махсус доранд: ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб яке дигареро ва ё ҳамдигарро аз ҷиҳати мазмун эзоҳ медиҳанд ва пурра мекунанд ва бо якдигар алокаманд гардида, барои ифодаи мақсади умумии ҷумлаи мураккаб хизмат мерасонанд: ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб аз ҷиҳати банду баст (сохти грамматикӣ) низ ба ҳамдигар вобаста мебошанд. Як ғуруҳ воситаҳои грамматикӣ, монанди пайвандакҳо, қалимаҳои ҳамнисбат, воҳидҳои ишоратӣ, мутобикати шаклҳои феълии хабари ҷумлаҳо, воситаҳои ғуноғуни луғавӣ мавҷуданд, ки ҷумлаҳои соддаро аз ҷиҳати сохт низ ба ҳамдигар вобаста мекунанд: ниҳоят, интонацияи махсуси ҷумлаи мураккаб, ки факат дар охири он қатъ мешавад, қисмҳои ҷумлаи мураккабро ба ҳамдигар муттаҳид мегардонад. Ҳамин тавр, қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккабро ташкил медиҳанд, аз се ҷиҳат: асоси мазмун, шакли грамматикӣ ва интонация аз ҷумлаҳои содда фарқ мекунанд. Ба ин маънӣ, ҷумлаи мураккаб нисбат ба ҷумлаи содда воҳиди ягонаи дараҷаи олий ташаккулёфтаи ахбор аст, ки аз ду ва зиёда қисмҳои предикативӣ ташкил ёфта дорони ягонаи матнро, сохти грамматикӣ ва интонация мебошад.

Ҷумлаҳои мураккаб аз руи муносибати маъноӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳои соддаи таркиби худ ба ду ғуруҳи қалон ҷиҷа мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби пайваست ва ҷумлаҳои мураккаби тобаъ.

Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваست андозае аз ҷиҳати грамматикӣ худро нигоҳ медоранд ва дар асо

алокаи пайваст (паиҳам, хилофӣ, ҷудой, эзоҳӣ) муттаҳид мегарданд. Чунин робитаҳои маъноӣ бештар ба воситаи пайвандакҳои пайвасткунанда ифода меёбанд, ин пайвандакҳо барои равшантар зоҳир шудани муносибати маъноии қисмҳои ҷумлаи мураккаб низ хизмат мекунанд.

Ҷумлаҳои мураккаби толбеъ робитаҳои мураккаби байни ҳодисаҳои ҳастиро таҷассум мекунанд, бинобар ин ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳо ҳам дар асоси алоқаҳои мураккаби мантиқии байни ашёҳо ва ҳодисаву амалҳо (сабабӣ, замонӣ, хилофӣ, шартӣ, мақсад ва ғайра) ба ҳам алоқаманд мегарданд.

Дар ташкили ҷумлаи мураккаб як микдор ӯнсӯрҳои луғавӣ, морфологӣ, синтаксисӣ, фонетикӣ иштирок мекунанд, онҳо воситаҳои ифодакунанда ва ташкилдихандаи муносибатҳои маъноӣ ва робитаи структурии қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаб ба шумор мераванд.

Воситаҳои ташкилдихандаи ҷумлаҳои мураккабро ба чор гуруҳ ҷудо кардан мумкин аст: а) воситаҳои грамматикӣ; б) воситаҳои луғавию грамматикӣ; в) воситаҳои фонетикӣ; г) воситаҳои луғавию синтаксисӣ.

Воситаҳои грамматикӣ (морфологӣ ва синтаксисӣ)-ро пайвандакҳо, қалимаҳои пайвандакӣ, мутобикати шаклҳои феълии ҷумлаҳои содда, ҳиссаҳо, паралелизми сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрави таркиби ҷумлаи мураккаб ва монанди инҳо ташкил медиҳанд. Ба **воситаҳои фонетикӣ** интонация, заодаи мантиқӣ ва тартиби ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб дохил мешаванд.

Дар банду бастии ҷумлаҳои мураккаб инчунин як микдор воҳидҳои луғавии нутқ хизмат мерасонанд. **Воҳидҳои ҳамнисбат ва ишоратӣ** (ин, он, ҳамин, ҳамон, чунон, тавре, тарзе, ончунон, бо қадре, дар натиҷа, бинобар ин, бар хилофи ин ва ғайра, **воҳидҳои киёсӣ**, қалимаҳои зидмаъно, синонимӣ, тақрори қалимаҳо, **воҳидҳои туфайлӣ** ва амсоли инҳо аз қубили воситаҳои луғавию синтаксисӣ ташкилдихандаи ҷумлаи мураккаб мебошанд.

Пайвандакҳо воситаҳои асосии ифодакунандаи алоқаҳои синтаксисӣ ва муносибатҳои маъноию грамматикӣ байни ҳиссаҳои таркибии ҷумлаи мураккаб мебошанд. Пайвандакҳои ҷумлаҳои мураккаб ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд: а) пайвандакҳои пайвасткунанда (ва, у, ю, аммо, вале, лекин, балки, ё, ё ки ва ғайра); б) пайвандакҳои тобеъкунанда (ки, то, зеро, чунки, агарчи, гуё ки, чунон ки ва амсоли инҳо).

Бо ёрии пайвандакҳои пайвасткунанда ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунанда ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ташкил меёбанд.

Интонация аз воситаҳои асосии ташкили ҷумлаи мураккаб мебошад. Агар дар ҷумлаи мураккаб интонацияи ягона набошад, ҳар як ҳиссаи он мустакилият пайдо мекунад ва ҷумлаи мураккаб ба амал намеояд. Роли интонация дар ташкили ҷумлаҳои мураккаби

бепайвандак базе калон аст.Интонация муносибатҳои семантикию грамматикӣ байни ҳиссаҳои таркиби ҷумлаи мураккаби бепайвандакро равшан менамояд.Масалан дар ҷумлаи **Кори нек кун; номи некат мемонад** (Панд) вобаста ба интонация муносибати маъноии натиҷа,сабаб,замон,шарт ба амал меояд

Таркиби қисмҳои ҷумлаи мураккаб дар алоқамандии ҷумлаҳои содда саҳми муайян доранд.Тартиби ҳиссаҳои таркиби баъзе ҷумлаҳои мураккаби пайваст нисбатан озод аст,онро тағйир додан мумкин аст,дар сурати иваз намудани ҷои ҷузъҳо маънои умумии ҷумлаи мураккаб дигар намешавад:

Қусрҳои азаматро сутунҳо нигоҳ медоранд,паррандагон ба ҳаво такъя намуда парвоз мекунанд,катраҳо ба ҳам як шуда даръёҳоро ба-вучуд меоранд (Шукуҳӣ).

Дар ин ҷумлаи мураккаби пайваст ҷои ҷузъҳоро иваз кардан мумкин аст,чунки ҳар кадоми онҳо як ҳулосаи ҳаётиро дарбар мегирад.Вале дар ҳолати дигар,ҷумлаҳои мураккаби пайваст муносибати сабабу натиҷа,эзоҳӣ,хилофиро ифода карда бошанд,тағйири ҷои ҷузъҳо имконнопазир мегардад.Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷои ҷумлаи соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб устувор аст,дар сурати тағйир додани ҷои онҳо мазмуни умумии ҷумла низ тағйир меёбад.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Ҷумлаи мураккаб чисту
2. Вазифаи ҷумлаҳои мураккаб дар забон аз чӣ иборат аст
3. Дар созмон ёфтани ҷумлаҳои мураккаб кадом воситаҳои грамматикӣ хизмат мекунанду
4. Фарқи ҷумлаҳои содда ва мураккабро гуед!
5. Ҷумлаҳои мураккаб чанд хел мешаванд ва фарқи онҳо!
6. Ҳулосаатонро речъ ба ҷумлаҳои мураккаб баё кунед!

Адабиётҳо:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3 Душанбе 1989 саҳ.3-7
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 2. Синтаксис Душанбе 1984 саҳ.214-218
3. Б.Ниёзмӯҳаммадов. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Душанбе 1970 саҳ 3-7

МАЪРУЗАИ 2

(2 соат)

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

Накша:

1. Тарзи ташкили чумлаҳои пайваст
2. Чумлаҳои мураккаби пайвасти автосемантикӣ ва синсемантикӣ Фарқиятҳои асосии онҳо.
3. Чумлаҳои мураккаби пайвасти баста ва кушода
4. Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор
5. Чумлаҳои пайвасти пайвандакдори пайҳам

Мафҳуми асосӣ

Алокаи паратаксис дар чумлаҳои мураккаби пайваст. Чумлаҳои мураккаби пайвасти мазмунан пурра ва нопурра. Воситаҳои грамматикӣ дар чумлаҳои мураккаби пайваст. Вазифаи пайвандакҳо дар чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор.

Чумлаи мураккаби пайваст аз ду ва ё зиёда чумлаҳои содда бо ёрии воситаҳои грамматикӣ муайян дар асоси алокаи пайваст (паратаксис) ташкил ёфта, муносибатҳои грамматикӣ замонӣ, шумур, ҳилофӣ, ҷудой, сабаб, натиҷа, киёсӣ, эзоҳӣ ва монанди инро ифода мекунад. Ҳиссаҳои таркибии чумлаҳои мураккаби пайваст нисбатан баробарҳукук мебошанд. Хусусияти алокаи пайваст дар он зоҳир мешавад, ки ҳар як чумлаи соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайваст имконияти мустакилона баён кардани фикрро нигоҳ медорад, барои ифодаи фикрҳои ҷудогонаи баробарҳукук ва нисбатан озод шароити вазъияти мусоид фароҳам меоварад:

Берун торик буд, борон меборид ва аз поён, аз тарафи масҷид овози тирпарронӣ шунида мешуд (Иқромӣ). Охир колхоз планҳояшро иҷро мекунад, ҳеч кас ҷанҷолу хархаша намекунад, ҳама аз ҳамдигар розӣ ҳастанд (Улуғзода). Ман аз меҳмонхона баромада, ба асп савор шудам ва ҳар се нафар роҳи шаҳри Бухоро ро пеш гирифтем (Айнӣ).

Мустакилияти грамматикӣ ва маъноии ҳиссаҳои таркибии чумлаи мураккаби пайваст характери нисбӣ дошта, вобаста ба тарзу шакли ифода онҳо ҳар хел мешаванд. Баъзан онҳо мустакилияти маъноии худро пурра нигоҳ медоранд, дар ҳолати дигар аз ҷиҳати сохт ва маъно ба якдигар вобаста мешаванд. Нисбатан мустақул будани ҳиссаҳои чумлаи мураккаб ба ҳолати **автосемантикӣ** онҳо вобаста аст: дар ин маврид ҷузъҳои чумлаи мураккаб ба шарҳу эзоҳи якдигар эҳтиёҷ надоранд: ҳар як чумлаи содда аз ҷиҳати маъно ва сохт норасоие зоҳир намекунад: Аз тарафи куҳ бодӣ серун мевазид ва аз ҳаво буи намӣ меомад (Ниёзӣ). Мирзоабдулвоҳид мирзо шуда дар он ҷо монд, ман баъд аз меҳмониҳои понздаҳруза боз гапшта ба Бухоро омадам (Айнӣ).

Дар ҳолати дигар ҳиссаҳои таркибии чумлаҳои мураккаби пайваст ба ҳамдигар ҷи аз ҷиҳати маъно ва ҷи аз ҷиҳати сохти грамматикӣ вобаста ва алокаманд мебошанд, ин гуна ҳолатро

муносибати **синсемантикии** чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти меоянд, бо ёрии воситаҳои махсуси забонӣ зоҳир мешавад. Чунончи, дар қисми дуоми чумлаи мураккаби пайвасти вохидҳои ишоратӣ меоянд, ки ба ҳиссаи якум вобаста будани ҳиссаи дуоми чумлаи мураккабро даволат мекунад.

Сайргоҳи ҳақиқӣ ҳоло дар пеш аст, он ҷо меравем (Айни). Шамоли саҳте барҳост ва аз **паси он** бо шавише борони қач рехт (Улуғзода). Пас аз салому алейк Бибиғул барои омадагон аз поёни пой шавҳараш ду курсӣ монду ҳудаш номалум, ба берун баромад Ниязӣ).

Дар таркиби ҳиссаи якуми чумлаи мураккаби пайвасти аъзои умумӣ меояд, ки ба ҳар ду қисми чумлаи мураккаб тааллуқ дошта, онҳоро аз ҷиҳати шакли маъно ба ҳам зичтар алоқаманд мекунад: **Дар он рузҳои саҳт** ҷураҳо ҳам аз вай рӯи тофтанд, ягонгааш ақаллан ба ҳолпурсӣ наомад (Иқромӣ). **Бешунидани номи ош** иштиҳои қуршуда бедор гардиданд, дастҳо бо ҳам сустар шудан гирифтанд (Айни).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ КУШОДА ВА БАСТА

Чумлаҳои мураккаби пайвасти аз ҷиҳати имконияти кам ё зиёд шудани миқдори чумлаҳои соддаи таркиби худ ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд: а) кушода ва б) баста. Чумлаҳои мураккаби кушода таркибан аз ду ва ё зиёда чумлаҳои содда иборат шуда метавонанд. Ин гуна чумлаҳои мураккаби пайвасти имконияти қабули дигар чумлаҳои низ доранд: Саройбонон ҳуҷраҳо, айвонҳо, таҳонаҳо ва ҳама ҷои саройро мебуфтанд, машқҳо ба мезаданд, нуриқашҳо ба ахлот, ҳасруба ва порӯҳои саройро дар ҷувоҳҳои танг ҷой карда, ба харҳо бор намуда, ба саҳро мекашониданд (Айни).

Одатан, чумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам ва ҷудой ҳели кушодаро ташкил медиҳанд. Табиист, ки маҳз пайвандҳои пайвасткунандаи пайҳам ва ҷудой вобаста ба миқдори фактҳои ҳодисаҳои ҷида ё номбаршаванда тақроран омада, хусусияти полисиндетонӣ зоҳир карда метавонанд:

Ў уқ байт хонд ва ман ба у ҷавоб додам ва у ҷавоб дод ва бо ман ҷавоб додам ва бо ҳамин тарика мо ноист тахминан 15 байтбарак кардем (Айни).

Дар чумлаҳои мураккаби кушода ҳамчунин чумлаҳои мураккаби бепайванди пайҳам ва киёсӣ дохил мешаванд:

Дар ин киштзор гуруҳе аз занон алафҳои бегонаи сабзӣ ва пиёз барин сабзавотҳои нозуқро дасткаш мекарданд, мардон бошанд, заминҳои харбуза ва тарбузро варқонӣ, картошқакорс каландгардонӣ менамуданд, гуруҳи дигар аз мардон алафҳои

юнучкаро даравида,барои беда паҳн мекарданд,гурухи дигар бедаҳои хушкидаро пресс карда той мебастанд (Айний).

Ин гуна муносибати киёсӣ маъноӣ хилофу номутобикатро низ гирифта метавонад:

Баъзеҳо ба Бухоро илму файзу равнак меоранд,баъзеҳо аз Бухоро молу пулу давлат мебаранд,баъзеҳо ба обод карани ин шаҳр меоянд,баъзеҳо барои боз ҳам хароб кардани он (Иқромӣ).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти кушод гуногун мешаванд.

1.Дар қисми онҳо тартиби ягонаи аъзоҳои чумла-паралелизми структури дида мешавад:

Ошпаз ош мепазад,усто хона месозад,машкоб об мекашонад (Иқромӣ).

2.Дар қисми дигари онҳо яке аз аъзоҳои чумла ба сифати аъзон умумӣ воқеъ гардида,ба ҳамаи ҳиссаҳои чумлаи мураккаби пайваст мансубият дорад:

Аввалҳои моҳи январӣ соли 1921 ҳаво дар ғояти сардӣ буд,барф меборид,сар то сари дару боми Карширо тудҳои барф фаро гирифта,вайро ба шакли як куҳи барфин оварда буданд (Айний).

3.Дар қисми чоруми ҷунин чумлаҳо ҳодисаи эллипсис воқеъ мегардад,дар яке аз ҳиссаи таркиби чумлаи мураккаби пайваст ихтисоран ифода меёбад:

Чомаам чоркат дар болои зин,миёнам аз рӯй баста,сарам бараҳна (Айний).

Дар баъзе чумлаҳои мураккаби пайвасти кушода дар чумлаи аввал мазмунӣ умумӣ зикр ёфта,бо ёрии чумлаҳои минбаъда конкрет карда мешавад.Ҷунин чумлаҳо зоҳиран ба муносибати калимаи хулосакунанда бо аъзоҳои ҷида шабоҳат пайдо мекунамд,гоҳо маъноӣ умумӣ зина ба зина ба асли муддао наздик мешавад,конкрет мегардад.

Ман ин воқеаро,яъне ҷанҷоли ҳозираро медонам,бой тухмат мекунамд,шохидонаш ҳам ҳаридаанд,онҳо аз ин пеш на бойро дидаанд ва на Абдунабии марҳумро (Айний).Тобистон шуд,роҳи пурбарфи миёнаи Ҳисор ва Самарканд кушода гардид,вакти сафари Самарканд даррасид (Айний).

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои мураккаби пайвасти кушода ҳеле сертаркиб шуда метавонанд:

Баҳор омад,даҷаҳо аз гул баромаданд,навдаҳои тутҳои батҳӣ гура бастанд,дарахтҳои ҳасактут барои хуроки кирмакҳои пилла каллак шуда гирифтанд,ҷуи Мазрангон бо лойоби селҳои баҳорӣ пур аз сурхоб шуда мешорид,деҳқонон ҷуфт мебастанд,замин меронданд ва мекоштанд,фароштрукҳо лойҳои шиттаро ба шакли пунбадона лунда карда оварда дар шифтҳои хонаҳо – дар паҳлуи болорҳо бо камолӣ маҳорат ба тарзи нимкишӣ барои худ хона месохтанд (Айний).

Ҳодисаи ҷида шуда омадани ҳиссаҳои таркибии чумлаи мураккаб бо ифода ёфтани ягон муносибати дигари маъноӣ,хусусан,хилофӣ ё сабабу натиҷа фавран катъ мегардад:

Руз шуд, офтоб баромад, чоштгоҳ шуд, пешин расид, аз Миригазаб дарак нест (Айний).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти баста танҳо аз ду чумлаи содда ташкил меёбанд, онҳо имконияти тафсил ёфтан надоранд. Қолибҳои грамматикӣ чумлаҳои мураккаби пайвасти баста ва муносибатҳои синтаксисии маъноӣ байни қисмҳои онҳо гуногун мебошанд. Чумлаҳои мураккаби пайваст, ки маъноҳои хилофӣ қиёс, сабабу натиҷа, маҳдудия эзоҳӣ доранд, ба ҳамин гуруҳ дохил мешаванд:

Аҳолии деҳанишинон ҳам ба ҷорводорӣ машғулӣ мекарданд, ҷорводорӣ барои инҳо касби асосӣ набуда, балки як пешаи иловагӣ ба шумор мерафт (Айний). Вай шоху навдаҳоро сахтакаҷ мезад ва ҷодар аз тути шаҳдбор пур мешуд (Файзуллоев).

Чумлаҳои мураккаби пайваст аз руи иштироки пайвандакҳо ба ду гуруҳи асосӣ ҷудо мешаванд: чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор ва бепайвандак.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАКДОР

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор ба воситаи пайвандакҳои пайвасткунандаи пайҳам, хилофӣ ва ҷудой ташкил меёбанд. Таснифот ва алоқаҳои грамматикӣ чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор низ дар асоси ҳамин пайвандакҳо ба амал омадааст. Мувофиқи алоқаҳои грамматикӣ чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор ба се гуруҳ ҷудо мешаванд: а) чумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам, б) чумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ ва в) чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАКДОРИ ПАЙҲАМ

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам дар асоси алоқаи пайвасти пайҳам сохта мешаванд. Истилоҳи пайҳам на маъноӣ аз руи замон паси ҳам омадани ҳодисаю воқеаҳо, балки ба тариқи ҷида, қатор овардан ё гузошта шудани онҳоро дар назар дорад. Мувофиқати замонӣ ва амалии ҳиссаҳои предикативии таркиби чумлаи мураккаби пайвасти пайҳам аломати асосии ин қабил чумла мебошад, ки аз тарзи яххелаи ифодаи шакли феъли хабари ҳиссаҳои таркибӣ маълум мегардад:

Дар баҳорон лолаҳо мешукуфанд ва дар тобистон меваҳо мепазанд (Шукӯҳӣ).

Хусусияти асосии чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори пайҳам дар ин аст, ки ба воситаи чумлаҳои содда ҳодисаю воқеаҳо номбар карда мешаванд, шумурда мешаванд, Интонацияи онҳо ни

хусусияти шумур номбаркунӣ ва тасвирӣ дошта мурағтаб, нисбатан, пасту нарма ҳамвор аст:

Писари Шариф ош гирифта овард, чойники чой овард ва ҳудаш боз аз ҳона берун рафт (Иқромӣ).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам ба маънои шумур ва номбаркунӣ мақсади ягонаи ифодадоранд: нисбат ба воқеият муносибати ягонаи доштани субъекти амалро ифода мекунад, ҳолатҳои ягона ва ба ҳам вобаста, мувофиқи мутобикати нишон медиҳанд: Эргаш давида ба болои ҳомаи рег баромад ва ман ҳам аз дунболи у давидам (Айни).

Чунин ягонагии мувофиқат ва ба ҳам вобастагии мутобикати маънои байни ҳиссаҳои чумлаи мураккаби пайвасти дорои хусусияти шумур ва номбаркунӣ дар шакли ифодаи субъект (мубтадо) ва ҳиссаи предикативии (асосан хабар) чумлаҳои содда ҳам намоён мешавад. Ин ҳодиса дар амалиёти мубтадоҳои ягона, хабарҳои ҳархела, таносуби субъектҳои гуногун (ман, ту) ва субъекту объект, муносибати мафҳумҳои куллу чузъ ва ғайра барҷаста зоҳир мешавад:

Ў уаромад ва ман воқеаи Мулло Ҳомидро накл намуда, аз у даво пурсидам (Айни).

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Чумлаҳои мураккаби пайваст чисту
2. Кадом навъи чумлаҳои мураккаби пайвастро автосемантикӣ ва кадомашро синсемантикӣ меноманд.
3. Оид ба чумлаҳои автосемантикӣ ва синсемантикӣ мисолҳо гуед!
4. Чумлаҳои мураккаби пайвасти баста ва кушода чисту
5. Кадом пайвандакҳои пайвасткунандаи пайҳамро медонед
6. Пайвандакҳои пайвасткунандаи "Ва" дар чумлаҳои мураккаби пайвастро фаҳмонед

Адабиётҳо:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3.- Душанбе, 1989 саҳ. 7-35
2. Қусимова М.Н. Маҷмуи машқҳо аз синтаксиси чумлаҳои мураккаб.- Душанбе 1973
3. Бозидов Н. Пайвандакҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик.- Душанбе 1976.
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисм 2. Синтаксис.- Душанбе 1984 саҳ. 218-228

МАЪРУЗАИ 3
(2 соат)
ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ
ПАИҲАМ

Накша:

1. Хусусияти универсалии пайвандаки "ва"
2. Муносибатҳои маъноии чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки "ва"
3. Чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандакҳои "ва"
4. Пайвандакҳои пайҳам ва чумлаҳои мураккаби пайваст
5. Хулосаҳои назарӣ оид ба мавзӯ

Мафҳуми умумӣ

Муштаракистеъмолии пайвандаки "ва". Муносибатҳои шуму сабабу натиҷа, ҳилоф, ҳамроҳӣ, эзоҳӣ ва ҷудой бо пайвандакҳои "ва". Пайвандакҳои ҳилофӣ ва ҳелҳои он дар чумлаҳои мураккаби пайваст. Муносибати ҳилофӣ дар байни чумлаҳои содда. Пайвандакҳои пайвасткунандаи ҷудой ва вазифаи онҳо. Муносибати ҷудой дар байни чумлаҳои содда.

Дар доираи пайвандакҳои пайҳам ва серистеъмолтарини сервазифатарин пайвандак аст. Пайвандаки ва аз ҷиҳати сохт содда бошад ҳам, ба монанди пайвандаки "ки" (дар чумлаҳои мураккаб тобеъ) мазмуни соддаи лексикӣ-морфологии онро вазифаҳои бисёрӣ синтаксисӣ-функционалии он мураккаб мегардонанд. Пайвандаки пайвасткунандаи пайҳам ва характер универсалӣ дошта, барои алокаманд кардани чумлаҳои соддае, ки дар байни онҳо муносибатҳои гуногун мавҷуд аст, хизмат мекунад.

1. Муносибати шумур ва номбаркунии ҳодисаю воқеаҳо, хусусияти ҷида ва тасвири доранд:

Насими фараҳбахш мевазид ва кас бо озодии том аз ҳавои тоза нафас гирифта, дар бадани худ кувваи наво мекард (Толис)

2. Муносибати сабабу натиҷа :

Аммо асп хануз дар даруни яхбурча буд, он бо як ҷавлони дигар поҳои пеши худро ба тарафи рафти об гардонид, яхӣ он ҷо ҳашикаст ва асп ҳам фурутар рафт (Айнӣ).

3. Муносибатҳои ҳилоф ва номутобикатӣ:

Онҳо сирри дилашонро ба ту гуфтанд ва ту онро фош карда нахостӣ (Улуғзода).

4. Муносибати эзоҳӣ:

Баъд аз дақиқае аз паси дарвоза шарфаи ӯе шунида шуд, баъд аз он бо ҳам паст-паст ҳарф задани ду кас маълум гардид (Айнӣ).

5. Муносибати киёсӣ:

Маҳтобиҳои газӣ шабафруз ва ҷароғҳои электрикӣ торикис буданд (Айнӣ).

6. Муносибати ҳамроҳӣ:

Ду руз аз ин пеш тахминан панҷоҳ касро ягон-ягон пеши кушбегӣ бурданд ва дар он катор ман ҳам будам (Айнӣ).

Пайвандаки ва дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти кушода ба тарзи такрор омада метавонад. Ин ҳодиса, аз як тараф, хусусияти услубӣ дошта бошад, аз тарафи дигар, таъсири анъанаи забони адабии классикӣ мебошад, ки дар он ҷумлаҳои содда ва калимаҳои ҷабрӣ аз сабаби даргирӣ истеъмоли набудани аломатҳои китобат пайвандаки ва такрор ба такрор истифода мешуд:

Чой омад, дастурхон паҳн гардид ва бар руи дастурхон нон ва лаъли чоршарбат гузошта шуд ва боз суҳбат давом кард (Айнӣ).

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАИҲАМ БО ПАЙВАНДАКИ - У (- Ю)

Пайвандаки - у (- ю) серистеъмоли буда, дар адои вазифаи грамматикӣ аксар вақт бо пайвандаки ва ҳамвазифа ё муродиф мебошад. Дар як ҷумла ба як вазифаи умумӣ омадани онҳо ба ин шаҳодат медиҳад.

Аввал чанд руз ҳаво гарм шуду шамоли саҳт ва хунук кучахоро ба осмон бардошт, ҳаво абрнок шуд ва борон сар кард (Икромӣ).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки ба воситаи пайвандаки - у (- ю) сохта мешаванд, бештар амалу процесс ва ё ҳодисаи воқеаҳо номбар мешаванд, дар байни онҳо муносибатҳои ҳамзамонӣ ва паиҳамзамонӣ дида мешавад:

Дар шаҳр Қаримро ба касалхона бурда монданду Асо аз командир пурсида ба идораи Хайдаркул рафт (Икромӣ).

Пайвандаки - у (- ю) хусусият ва мавриди ҳосил истифода дорад.

1. Ҳангоми бо пайвандаки - у (- ю) алокаманд шудани қисмҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти фикре, ки дар ҷумлаи соддаи дуюм ифода меёбад, фавран, якбора пас аз қатъ гардидани амалу ҳодисаи ҷумлаи соддаи якум қарор мегирад, хабари ҷумлаи соддаи якум, ки бо пайвандаки - у (- ю) меояд, задаи мантиқӣ мегирад:

Онҳо нишастанду поезд ба роҳ баромад (Икромӣ).

2. Дар сурати бо пайвандаки энклитикии - у (- ю) алокаманд шудани қисмҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти пайвандақдори паиҳам муносибати муқобилгузори ва ҳилофии байни онҳо равшан, ҳатто, тезу ғунд ифода меёбад:

Аз ғалабаи инқилоби Бухоро ҳафтаи моҳи гузаштаасту вай хануз ягон ҳавлиро ҳонаи дуруст надорад (Икромӣ).

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАКИ ИНЧУНИН

Пайвандаки **инчунин** чумлаҳои соддаеро ба ҳам алоқаи мекунад, ки ба якдигар дар муносибати ҳамроҳӣ мебошанд, чун дуюм ба чумлаи якум фикреро илова менамояд: Бек Мирзокар Мирохур аз Кангурт ба тарафи Балчувон ҳаракат намудааст, **инчу** мири Кулоб ҳам ба болои Балчувон лашкар кашида омада истод (Улуғзода).

Кутъи назар аз гуногуниивазифаи пайвандакҳои пайҳам муносибати маъноӣ грамматикӣ байни ҳиссаҳои таркибӣ чумлаҳои мураккаби пайваст дар байни онҳо як умумият, ягонагии мутобикате мавҷуд аст, ки дар ҳелҳои дигари чумлаи мураккаби пайваст дида намешавад. Истеъмоли пайвандакҳои пайҳам маҳз сурати ягонагии маъноӣ, қаробати семантикӣ чун пайвасткунанда, ки он дар амалиёти субъектҳои ягона пади мегардад, имконпазир аст: **Шодмонов – вай (у) : Озодӣ – ҳудуд субъектҳои гуногуни мо – онҳо : яке – дигаре : хабарҳои синоним : хурсанд шуд – шодӣ кардам : ягонагии категорияҳои тасдиқкор, куллу чузъ, умумию хусусӣ, чуфту ток, зиёду кам.**

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам бо маънои шумо мақсади ягонаи ифодадоранд: ба воқеият муносибати ягонаи субъекти амалро ифода мекунанд, ҳолатҳои ягона ва ба мувофиқро нишон медиҳанд:

Большевикон ҳазор андар ҳазоранд ва тамоми халқи тарафдори онҳост (Раҳим Чалил).

Мувофиқати маъноии қисмҳои чумлаи мураккаби пайвасти амалу ҳолат, аломату хусусият ва ҳодисаю воқеаҳое, мешавад, ки дар онҳо ифода меёбанд:

Мурод ба қораи рафт ва Соро ҳам аз ҷояш хеста, қорару зугорашро сар кард (Айнӣ).

Дар қисмҳои чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳели маъноӣ амалиёту ҳаракати субъектҳо ба ҳам мувофиқат карда, хусусан синонимӣ мегиранд:

Оймулло ин як – ду қалимаро хонду **гирист**, падару маро ҳам боз **фиғону ноларо** баланд карданд (Иқромӣ).

Ягонагӣ, мувофиқату умумияти маъноии қисмҳои чумлаи мураккаб ҳамчунин дар тарзи ифодаи морфологӣ ва синтаксис онҳо ифода меёбад. Дар таркиби чумлаи мураккаби пайвасти барои ифодаи шумур меоянд, ғайр аз пайвандакҳои **ва, - у, (у),** ҳиссаҳои **ҳам, низ** омада, тарзи ифодаи муносибати пайҳам равшантар мекунанд, ягонагӣ, ба ҳам вобастаю алоқаманд бо предметҳо, ҳодисаҳо, фактҳо, амалу процессҳоро таъкид менамояд, қувват медиҳанд. Ҳиссаҳои **ҳам, низ** баъзан дар ҳар ду қисм бештар дар қисми дуюми чумлаи мураккаб меоянд:

Муғулон тоб наоварда, пас гаштанд ва Темурмалик ҳам онро аз назарҳо дур шудан пеш карда рафт (Айнӣ). Модару духтарашро пешвози вай ба по хестанд ва ҳар ду даст пеш гирифта салом дод (Иқромӣ).

Хиссаҳои ҷумлаи мураккаб дорои хабарҳои муштарак мешаванд (дар қисми дуюм хабари қисми якум такрор мешамад). Дар ингуна мавридҳо такрор нашудани хабар низ мумкин аст:

Кузӣ ба дарахте такъя карда сари дупо нишаст ва ҳамсӯхбатонаш ҳам ру ба руяш нишастанд (Айнӣ). Дар ин дам дар ошхона қайвонӣ ва хизматгорҳо ҳамир завола мекарданд ва дар болои суфа оими қалонӣ уаҳ — уаҳзанон хандида нишаста, бо Бибизағора шуҳиҳо мекард (Иқромӣ).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки хиссаҳои онҳо бо паралелизми пурраи аъзоҳои ҷумла ва бо хабари номӣ ифода шудаанд, ҳодисаи эллипсис бештар рӯй медиҳад:

Овози авал овози Гулруи у ва овози сонӣ аз онӣ модараш буд (Раҳм Чалил).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст ҷузъи умумие меояд, ки мазмуни воҳидҳои предикативии онҳо ба он вобастагӣ дорад:

Дар лаби ҷуйбор ду қарнайчии солхурдае қарнай менавохтанд ва ҷавони барноӣ коматбаланде ҷусту ҷолок нағора мезад (Улуғзода). Дар ин вақт шапалакчаи зебӯе дар парвоз шуд ва ғунҷаи гуле ханда кард (Шукуҳӣ).

РОҲҲОИ ИФОДАИ МУНОСИБАТҲОИ ЗАМОНӢ ДАР ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОРИ ПАИҲАМ

Дар ташкил ва ифодаи муносибати муайяни маъноии ҷумлаи мураккаби пайваст мутобикати замонии қисмҳои он, ки ба воситаи хабари ҷумлаҳои содда ифода меёбад, аҳамияти махсус дорад. Замони воқеъ гардидани амалу ҳолати ҷумлаи мураккаби пайваст ба мавриди сухани гуянда вобаста аст, бинобар ин амалу ҳолати қисмҳои таркибии онҳо аксар вақт бо шаклҳои феълии замони гузаштаи сигаи хабарӣ ифода меёбад.

Дар як вақт дар як лаҳза воқеъ гардидани амалу ҳолат ба мафҳуми ҳамзамонӣ дохил шуда, пайванд ба амал омадани онҳо муносибати пайҳамзамониро ташкил медиҳад.

1. Муносибати пайҳамзамонӣ. Дар ифодаи муносибати ҳамзамонии амалу ҳолат шаклҳои замонии феъл (хабари хиссаҳои таркибӣ) аксар вақт як хел буда, бо ҳамдигар аз ҷиҳати замон мувофиқат мекунанд:

Аз болаш дудқашӣ тунукагин зада баромада меистод ва аз он дудқаш дуди ғализи вазнине берун омада, паст — паст паҳн мешуд (Улуғзода).

1. Хабарӣ хиссаҳои предикативии ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки дар асоси муносибати ҳамзамонӣ ташкил мешаванд, бештар бо шаклҳои феълии давомнок ифода меёбанд:

Ӯ урактор меронду гунчишкон бо шуру ғавғо аз паси трактор ба ниҳолҳои пахта омада менишастанд (Шукуҳӣ).

2.Баъзан хабари яке аз чумлаҳои содда бо намуди мутлаки ғам ифода мешаванд.Бо вучуди ин амалу ҳолати ҳар ду чумлаи со як замонро далолат мекунад:

Аммо бо сабаби он ҳама қорҳои дилбечокунанда иштиҳои **қур шуда буд ва дилам чизе наметалабид** (Айни).

3.Ифодаи доимӣ будани амалу ҳолат ва ё аломату хусусият ба мафҳуми ҳамзамонӣ дохил мешавад:

Дар тарафи дигари ин хона як суфаи васеи баланд буд ва руи вай як лаълии тахтагини бисёр васеъ ниҳода шуда буд (Айни).

4.Амалу ҳолат ва хусусияти аломати чумлаи соддаи я характери доимӣ дошта,дар замони гузашта содир мегардад,ҳаф чумлаи соддаи дуҷум амали дар ҳамон ҳолат воқеъгардида ро иф менамояд:

Занаш дар фермаи қолҳоз қовчуш буду писари яккаву ягон **Фирӯзҷон ҳамин тобиҷон ба қондан рафт** (Файзуллоев).

2.Муносибати пайҳамзамонӣ. 1.Ҳабари чумлаи соддаи тарҷ чумлаҳои мураккаби пайвасте,ки амалу ҳолат ва ё ҳодисаю воқе дохили онҳо паси ҳаф содир мешаванд,одатан ба шаклҳои ф замони гузаштаи мутлак ифода меёбад ва бо ҳамдигарба т мурағтаби қойғиришавии ҳуд аз руи замон мутобиқат меқунанд:

Муғулон тоб наоварда пас гаштанд ва Темурмалиқ ҳаф он то аз назарҳо дур шудан пеш қарда рафт (Айни).

2. Ҳабари чумлаи соддаи яқум бо шаклҳои феълии за гузаштаи мутлак,ҳабари чумлаи соддаи дуҷум бо шаклҳои фе замони гузаштаи давомдор ифода мегардад :

Ин бор зарфи барон ба пушғора қардан мувофиқшудан ҳуди Олим бардошт ва ҳар дуи онҳо аз пайраҳаи доманаи теп тарафи ҳайма мерафтанд (Раҳи Чалил).

3.Ҳабари чумлаи соддаи тарқиби чумлаи мураккаби пайваст шаклҳои феълии замони ҳозира – оянда ҳаф ифода метавонад,вале дар ин қолиб ҳаф ҳодисаю воқеаҳо қараи ҳикоявию нақлӣ дошта, паси ҳаф содир мегарданд:

Бодборак ба ҳаво мебарояд ва шамол онро бардошт а бурдан меғирад (Амонов).

4.Пас аз чумлаи соддаи яқум (дар аввали чумлаи соддаи дунсӯрҳои ифродақунандаи мафҳуми замонӣ (баъд аз ин,сонӣ,и ин, баъд, дере нагузашта ва монанди онҳо) омада , пас аз шудани амали чумлаи соддаи яқум сурат гирифтани амали ч соддаи дуҷумро нишон медиҳанд:

Аммо ин "қосиди" ман баргашта наёмад ва баъд аз як со қучаовози по бисёр шуд (Айни).

ТОБИШҲОИ ИЛОВАГИИ МАӢНОИЮ ГРАММАТИКИИ ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАИҲАМ

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори паиҳам ба ғайр аз муносибати асосии грамматикӣю семантикӣ худ — маъноӣ шумур ва номбаркунӣю ҳодисаю воқеаҳо, муносибатҳои замонӣ инчунин тобишҳои зиёди иловагӣю маъноиро ифода мекунамд, ки маъмултарини онҳо сабабу — натиҷа, ҳилофию киёсӣ ва эзоҳӣ мебошад.

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАИҲАМ БО МАӢНОИ САБАБУ НАТҶА

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти сабабу натҷа одатан мафҳумҳои асосу сабаб, зарурату шарт дар қисми якум зикр гардида, дар қисми дуюм оқибат, натиҷа ва воқеияти онҳо баён меёбад. Дар ин ҳели чумлаҳои мураккаби пайвасти паиҳам низ умумият ва мувофиқати қисмҳои таркиби онҳо аломати асосӣ ба шумор меравад, зеро воқеъ гардидани чумлаҳои дуҷум ба сабаб ё шарҳу зарурате вобаста аст, ки дар чумлаи якум дарҷ шудааст ва бешубҳа, оқибату натиҷа ба асосу сабаб ва шарту зарурати худ мувофиқат мекунад. Чунин умумияти мувофиқат дар он низ зоҳир мешавад, ки ба маъноӣ мусбати қисми якум (сабаб ва зарурат) маъноӣ мусбати қисми дуюм (оқибат ва натиҷа) , ҳамчунин ба мазмуни манфии қисми дуюм мутобиқат мекунад, инчунин мазмуни бетарафии қисми якум боиси воқеъ гардидани мазмуни бетарафии қисми дуюм мегардад:

Ҳалимҷонро дар завод аксарият дуст медоштанд ва дар вақтҳои танаффус ва бекорӣ ҳама ба гирди вай чамъ мешуданд (Иқромӣ).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори паиҳам бо маъноӣ сабабу натиҷа, ки хабари чумлаҳои соддаи онҳо бо шаклҳои феълиӣ намуди давомдор ифода меёбад, ҳамчунин серистеъмол мебошанд. Дар хабари ҳиссаи якуми ин гуна чумлаҳо торафт шиддат гирифта, афзудан, боло рафтани аломату амал ифода ёфта, боиси воқеъ гардидани натиҷаи давомноку муттасили дигар мегардад:

Дар бари моҳи сиёҳӣ тадриҷан меафзуд ва нолаву зории мардум шиддат мегирифт (Амонов). Падарам хурсанд мешуд ва аз осори хурсандии у бародарам низ хушҳол мегардид (Улӯзода).

Хабари чумлаи соддаи якум дар намуни мутлак ва ба таври умумӣ гуфта шуда, хабари чумлаи дуҷум бо намуни давомдори сиғаи хабарӣ ифода меёбад, чумлаи якум ҳамчун шартӣ иҷроӣ амалу ҳолати чумлаи дуюм воқеъ мешавад:

Акнун заминҳо аз ғузапоя тоза шуда, қорҳои тирамоҳӣ ба охир расида буданд ва Нуралӣ ба осиеву обҷувозсозӣ муқобил баромаданро лозим намедонист (Улӯзода).

Қусми: дуюми чумлаҳои мураккаби пайвасти сабабу натиҷа баъзе мавридҳо оқибати умумии чумлаи мураккабро ифода меку ва ин чиз ба воситаи ҷонишинҳои ишоратӣ ифода меёбад:

Овози гуп — гуп ва як зайл қуфта шудани пахта дар ҳама ҳавлӣ шӯнида мешуд ва ин ба гуши Холдорхон мус барин, нақораи шодиёна барин мерасид (Иқромӣ).

Замони воқеияти ҳиссаҳои дуюми чумлаи мураккаби пайвасти маъноӣ сабаб — натиҷа ба воқеияти амалу ҳолати ҳиссаи якуми о вобаста мебошад. Дар байни қисмҳои таркибии чунин хели чумла мураккаби пайвасти пайҳам асосан муносибати пайҳамзамонӣ д мешавад:

Он солҳо деҳқонон заминҳои амлокро намекоштагӣ шуданд заминҳои қорам хорзор шуда монданд (Айний).

Дар ҳиссаҳои дуюми ин қабил чумлаҳои мураккаби пайва пайҳам унсурҳои луғавии он гоҳ, он вақт, баъд аз он, пас аз он, ҳам вақт, дар он вақт, ин дам, ҳамоно дам ва монанди и омада, муносибати замони ро равшантар менамояд:

Ў уар-фуроварди ҳар газалхонӣ ба ҳавои уфар лаълӣ менавис ва дар он вақт барои гарм кардани базм раққус ҳам лозим ас Айний).

Дар баъзе чумлаҳои мураккаби пайвасти чумлаи дуюм саб воқеъ гардидани амалу ҳолати чумлаи якумро мефаҳмонад:

Аммо маро хоб намебурд ва фикрам дар сабаби тар кард пахтаҳои хушк банд буд (Айний).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОРИ ПАЙҲАМ БО МАЪНОИ ХИЛОФӢ

Дар ин навъи чумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам фик чумлаи дуюм (ё чумлаи сонӣ) бар хилофи фикри чумлаи я ифода мешавад ё ин ки аз руи мантиқ байни онҳо номувофик дида мешавад:

Шарофат-хола суҳанони Нуралиро мешуниду ақлу хушаш ҷои дигар буд (Улуғзода). Анборҳои бой аз ғалла пур буда ғаллақор нони шикамсерӣ намехурд (Раҳим Чалил).

Ҳаминро бояд гуфт, ки бештарини чумлаҳои мураккаби на мазкур бо ёрии пайвандакҳои энклитикии - у (- ю) таҷ меёбад ва серистеъмол аст. Вай бо ҳиссаи якуми чумлаи мурак меояд ва қалимаи бо вай омада қашидатар талаффуз меёбад, за мантиқӣ қабул намуда, пас аз он фосилаи муайяне ба амал меояд бо чунин оҳанги қашиишоки маънодоре талаффуз меёбад, ки пас он воқеъ шудани фикри нави муқобили чумлаи соддаи якум фава хис карда мешавад. Хусусияти асосии чумлаҳои мураккаби қол мазкур аз инҳо иборат аст.

1. Дар қисми дуҷуми ҷумлаҳои мазкур унсурҳои луғавии ифодакунандаи маънии ҳилофу муқобил ва ё зидду номувофик омада, дар айни ҳол маънии ҳилофии пайвандакҳои пайҳамро равшан мекунад:

Аҳрор ҳаҷа бӯду нобӯди мӯро ҳисоби қарзаш мегирад ва ҳеҷ не ки он қарз тамоми шавад (Иқромӣ).

2. Дар ҳар ду ҳиссаи таркибии ҷумлаи мураккаби пайвасти унсурҳои маънан муқобили якдигар меоянд, ки онҳо таносуби нобаробару ба ҳам номувофики чунин ҷумлаҳо ро ташкил медиҳанд. Таносуби зиёду кам, қалону ҳурд, пасту баланд, танҳою ҷамъ аз ҳамин қабил мебошанд:

Соле як ё ду бор ба Қўқўнд меоманду муҳлисонашон як умр гапи он қасро меғўтанд (Раҳим Чалил).

3. Маънои ҳилофу номувофикии байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб бо ёрии оҳанги гуногунии онҳо баъзан тааҷҷубангез ва баъзан қинояомез равшантар ифода меёбад. Ин гуна ҷумлаҳо ҳоси забони гуфтугуянд:

Дилором – ҳола барин зани муҳтарам ва ба ҳама маълуму машҳур мемераду вай беҳабар меонад (Иқромӣ).

4. Дар ҳиссаи дуҷуми ҷумлаи мураккаб ҳиссаҳои гуногун омада, тобиши ҳилофии онро пуққувват мекунад: Худам маъқул нею ордам ширин – мӣу (Муҳаммадиев).

Дар як қисми ин гуна ҷумлаҳои мураккаб муносибати ҳилофӣ бо тобиши қиёсӣ ифода меёбад:

Дар қўҳҳо сап-сафед барф ҳоб мераваду замин қаб-қабуд ях мебандад (Қўҳзод).

Дар ҷумлаҳои мураккаби ҳели мазкур тобиши замонӣ, аз ҷумла ҳамзамонӣ низ дида мешавад:

Баъзан соатҳо меғўзашту вай аз назди он гулаҳо дур намешуд (Саттор Турсун).

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОРИ ПАЙҲАМ БО МАЪНОИ ҚИЁСӢ

Дар гуруҳи дигари ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори пайҳам маъмуни умумӣ ва ҷузъии ҷумлаҳои содда ба якдигар ба тарзи қиёсӣ монандӣ ифода мешаванд:

Ман - гулу ту – гулреза, - Як нигар зи тиреза (Фарҳат).

Яке аз ҳусусиятҳои барҷастаи ин гуруҳи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ин аст, ки дар таркиби ҳиссаи якуми онҳо аъзои умумӣ меояд: Тобистони ҳамон сол ман баъди ҳатми донишгоҳи олий ба қор сар мекардаму вай барои дохил шудан ҳуҷат месупурд (Фирӯз).

Ҳақту ҳодисаҳои номбурда ба ҳамдигар мувофиқат намекунанд, муносибати шумури қиёсӣ, ки дар байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб дида мешаванд, тобиши ҳилофӣ мегирад.

Бештарини тоҷикон заминҳои амлок, яъне заминҳои подшо- киштор мекарданд ва бештарини урганчиён майдабаққули дош- (Айнӣ).

Чунин тарзи паралелизми ифодаи мубтадоҳо ва амалу ҳо киёшавандаи онҳо тартиби ягонаи тарзи ифодаи ҳисс таркибиро ба вуҷуд меоварад:

Асирон сангхоро ба лаби дарё оварда хирман мекардан, муғулон онҳоро дар об рехта, барои худ роҳи хушкӣ месохта (Айнӣ). Шавҳараш – Рустам даст танҳо буди модари вай пир ба Раҳим Чалил). Мадрасаҳои Самарканд подаҳона ва мадраса Бухоро ғарибхона гардида буданд (Айнӣ).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОРИ ПАИҲАМ БО МАЪНОИ КУЛЛУ ЧУЗЪ

Асоси муносибати маъноӣ грамматикӣ байни ҳисс таркибии гуруҳи дигари чумлаҳои мураккаби пайв пайвандқдори пайҳамро таносуби семантикӣ структ мафҳумҳои куллу чузъ ташкил медиҳад, ки мувафики ин, одатан ҳиссаи якуми чумлаи мураккаб маъноӣ бутун ва ё умумӣ и ёфта, аз қаторҳои луғавӣ ҳиссаи дуюми он мазмунӣ чузъ, қисс конкрет бармеояд. Мазмунӣ чузъ ва конкрет ба таври алоҳида ни дода, махсус қайд таъкид мешавад:

Албатта, ҳамаи рафикон ба базми Искандар толиб бу худро бо як забон баён карданд ва Корӣ – Ибод ҳам барои та кардани ин қор ҳамон замон аз ҷояш хест (Айнӣ).

Чумлаҳои мураккаби пайвасте, ки дар асоси таносуби куллу ташкил меёбанд, нисбатан серистеъмол мебошанд, чунки ҳол воқеаҳо, процессу амалиёте, ки хусусияти умумӣ доранд, афзалия имконияти бештари тафсиршавӣ доранд:

Бештарини онҳо одамони салласафеди муллонамо будан баъзе мӯйсафедони деҳа ҳам дар он ҷо менамуданд (Айнӣ).

Аломатҳои фарқкунандаи ин навъи чумлаҳои мурак пайваст ин аст, ки дар таркиби чумлаи дуюм ҳиссачаҳои таък танҳо, факат, ҳатто меояд. Дар ин ҳолат мафҳуми чузъ ё ҷудоӣ пайвандқдори пайҳам, балки ҳиссачаҳо ифода менамоянд:

Дар вақти сухани модараш Нуралӣ андешамандона ба та торик нигоҳ кард ва факат як бор чехрааш аз табас хушнудонае равшан гардид (Улӯғзода).

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Вазифаи пайвандҳои "ва"-ро гуед
2. Қадом муносибатҳои маъноӣ чумлаҳои содда таркиби чумлаҳои мураккаби пайваст медонед
3. Муносибати замонӣ чанд хел мешавад ва бо мис фаҳмонед

4. Пайвандқдори "у", "ю" инчунин дар қадом услуби забон бештар қор фармуда мешаванд
5. Пайвандқдори пайҳам ҷи гуна тобишҳои маъноӣ доранд Адабиётҳо:
1. Грамматикаи забони адабии тоҷик. Қисми 3.-Душанбе 1989 саҳ. 17-36
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 2. Синтаксис. Душанбе 1984 саҳ. 221-228

МАЪРУЗАИ 4 (2 соат)

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ХИЛОФӢ

Нақша:

1. Муқаддима
2. Вазифаи пайвандқдори чумлаҳои мураккаби пайваст хилофӣ
3. Муносибати хилофӣ дар байни чумлаҳои содда
4. Пайвандҳои "вағарна" ва вазифаи услубии он
5. Хулосаҳои назарӣ

Мафҳуми умумӣ

Тарзи ташкили чумлаҳои пайваст хилофӣ. Пайвандқдори хилофӣ ва вазифаи онҳо дар чумлаи мураккаби пайваст. Ба услубҳои гуногуни нутқ мутааллиқ будани пайвандқдори хилофӣ. Муносибатҳои маъноӣ дар чумлаҳои мураккаби пайваст хилофӣ.

Чумлаҳои мураккаби пайваст хилофӣ ба воситаи пайвандқдори аммо, вале, лекин, балки, вағарна, ҳол он ки, ва ҳол он ки бошад, набошад ва воситаҳои ёрирасони лексикӣ синтаксисӣ (ҳиссачаҳо қалимаҳои модалӣ, туфайлӣ, интонация, тартиби ҷойгиршавии қисмҳо) ташкил меёбанд. Муносибати қисмҳои таркибии онҳо хилофу зид, муқобилу муқоиса мебошад.

Пайвандқдори аммо, лекин, вале дар ифодаи муносибатҳои хилофӣ ва муқобилгузорӣ асосан ҳаммаъно буда, дар сурати истифодаи онҳо амалу ҳолат воқеаҳо ҳодисаҳо дар асоси муносибати номутобикӣ ва аксиҳамдигар воқеаҳо мешаванд. Пайвандқдори аммо, лекин дар услубҳои китобӣ ва гуфтугӯ баробар қор фармуда мешаванд, пайвандқдори вале як андоза характери китобӣ дорад:

Аз руи маълумоти дируза барои ёрии инкилобчиёни Бухоро аз меҳнатқашон ва партизанҳои сурхи Самарканд як состав ба роҳ баромада буд, лекин то ҳол дарак нест (Айнӣ).

Пайвандқдори аммо дар аввали чумлаҳои содда, чумлаҳои мураккаби тобеъ, дар мобайни чумлаҳои мураккаби пайваст хилофӣ ба таври фаровон қор фармуда мешавад. Вай дорои тобишҳои

гуногуни маъной мебошад.Пайвандаки **амма** дар аввали чумлаҳои содда ва мураккаб пеш аз исмҳои хосу чинс нисбат ба фикри гуфта шуда ба маъноӣ таъкид қор фармуда мешавад:Дувоздаҳ сол боз аспҳои амлоқдорро мепоянд,амлоқдор се бор нав шуд,аммочомаи ман як бор ҳам нав нашуд (Улуғзода).

Пайвандаки **балки** бо хусусиятимаъноӣю услубиаш аз пайвандакҳои хилофӣи аммо ,вале,лекин фарқ мекунад.

Дар чумлаҳои мураккаби бо пайвандаки балки мундариҷаи як чумлаи содда ба воқеъ шудани амалу ҳолати чумлаи соддаи дигар муқобил гузошта мешавад:Аноргул ба писархондӣи у бо душворӣ одат мекард,уро катӣи аҳли хонаводааш ба сари дастархон намешинонд,**балки** хуроки уро Ҳасан бароварда меод (Улуғзода).

Пайвандакҳои хилофӣи **аммо,вале,лекин,балки** дар алоқамандӣи қисмҳои чумлаи мураккаб,ки тобиши қиёсӣ доранд,низ хизмат мекунанд.Аммо дар байни қисмҳои,ки ба воситаи ин пайвандакҳо муттаҳид мешаванд,муносибати бевоситаи қиёсӣ дида нашуда,факту ҳодисаҳо,амалиёту процессҳо,аломатҳои ашхос дар зими муқобилгузорӣ,нобаробарӣ,зиддият ва номувофиқӣ ба якдигар муқоиса мешаванд.Дар қараёни чунин муқоиса хусусиятҳои барҷастаи предмете,аломати махсуси ҳодисае,ё ин ки фарқи байни онҳо ,бартариӣи яке аз дигаре маълум мешавад:

Тағоям хонданро давом кунонд,**аммо** дигаронашон баъд аз ду – се сол дар мадраса истодан ба ҳахро баромада,ҳар қадам дар деҳае имом шуда, мардумфиребиро ривоч доданд (Айни).

Дар байни қисмҳои чумлаи мураккаби пайваст бо пайвандакҳои **ҳол он ки,ва ҳол он ки** асосан муносибати хилофӣи дида мешавад:

Аммо ҳамаи ҳаёл ва ҳаваси ман ба тарафи писаронам. банд аст.аз онҳо хабаре нашуд **ва ҳол он ки** аз руи ҳисоби тахминӣ бояд ҳафтаи гузашта меомаданд (Айни).

Пайвандаки **бошад** ҳамчун шакли аористи феъли **будан** ба назар расад ҳам,дар ин вазифа маъноӣи луғавӣи ва баъзе хусусиятҳои феълий,аз чумла,замон,сиға, ва намудро гум қарда,факат ифодаи шахсу шумораро нигоҳ медорад:

Яккаҳочагӣ то охири умр аз пушти ҳамин ҳари лоғар кашола шуда гаштан буда,қолхоз **бошад**,ҳочагии деҳқононро аз ҷиҳати қор ва ҳосил ба дараҷаи завод ва фабрика расондааст (Айни).

Пайвандакҳои **вагарна,набошад** аз ҷиҳати вазифа синоними ҳамдигаранд.Пайвандаки **вагарна** характери қитобӣи дошта,**набошад** дар вазифаи пайвандаки хилофӣи ҳам дар забони адабӣ,ҳам дар гуфтугу истифода мешавад.Хусусиятҳои асосии чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандакҳои мазкур чунинанд:

1.Дар байни қисмҳои чумлаи мураккаби пайваст,ки бо ёрии ин пайвандакҳо алоқаманд мешаванд,муносибати муқобилгузорӣ бо тобиши қиёс ифода меёбад:

Аз қадри заминро надонистани қулакони серзамин ин ҷо роҳ шуда монда буд,вагарна роҳи қадимӣи ана он роҳи қалон аст (Айни

2.Факту ходисаҳое,ки дар кисми якуми чумлаи мураккаб баён меёбад,барои содир шудани фикри чумлаи соддаи дуум имконият намедихад ё амали шудани онро имконнопазир мегардонад:

Истеъдод меросӣ намешавад,вагарна дар соҳаи санъат ҳукмронии сулолаҳо вучуд мебошад (Раҳим Чалил).

3.Амалу ҳолати чумлаи якум бидуни мазмунӣ амали чумлаи дуум воқеъ мегардад,вагарна чунин сурат гирифтани чумлаи якум номумкин аст:

Амо шумо ба ман раҳм карда маро беобруй накардед,гуё маро дубора зинда кардед, вагарна шумо метавонистед,ки маро.. ба ҳаво бардошта ба дур партоед (Айнӣ).

4.Маъноӣ мукобилгузорию ҳилофӣ ҳиссаҳои чумлаи мураккаб тобишӣ шартӣ дорад.Дар кисми якум шартӣ иҷроӣ амалу ҳаракат ба таври ҳукми катъӣ гуфта мешавад,дар чумлаи дуум бошад,окибат ё натиҷае ифода меёбад,ки дар натиҷаи ба ҳисоб нагирифтани қолабҳои чумлаи якум рӯй хоҳад дод:

Надихед,барҳам дода фиристонед он хатро,вагарна ҳар сол ҳамин хатро бароварда ҳамин тавр чанҷол сар мекунад (Айнӣ).

ТОБИНҲОИ МАЪНОИИ ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ХИЛОФӢ

Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофӣ одатан муносибатҳои грамматикӣ маъноӣ мукобилгузориро ифода мекунад.Муносибати мукобилгузорӣ онҳо ҳолис ҳилофӣ мешавад ва гоҳо бо муносибатҳои мукобилгузорӣ маҳдудӣ эзоҳӣ,хулосавӣ,номутобикӣ ва киёсӣ омузиш меёбад.

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофӣ бо маъноӣ мукобилгузорӣ ҳолис факту ходисаҳои гуногун ва аксарияти баробармаънову баробарҳаҷм ба якдигар мукобил гузошта мешаванд.Чунин муносибати ошкорои ҳилофӣ байни қисмҳои чумлаи мураккабро пайвандҳои ҳилофӣ,таносубӣ номутобиконаи маъно ва паралелизми структурӣ чузҳои ба ҳам мукобили чумлаи мураккаб ба вучуд меоваранд:

Зардолуҳо рехта набуд шуда мерафтанд,аммо у ғундошта намекашонд (Айнӣ).

Мукобилгузорӣ факту ходисаҳо,предметҳо,аломату ҳолат ва замону макони воқеияти амали онҳо аксар вақт зимни категорияҳои зарурату имконият,зарурату воқеият,имконнопазириву имконпазирӣ ба вучуд меояд:

1.имконият ва зарурат Вайро партофта рафтани ба ман ҳам мумкин буд,аммо ман чора надоштам (Улӯғзода).

2.воқеият ва имконият : Ҳама манзили мақсуди хешро мебинанд,вале на ҳама ба он расида метавонанд (Раҳим Чалил).

3.воқеият ва майлҳои субъективӣ : Умри одамай маҳдуд асту кутӯҳ,вале орзуҳо бемаҳдуд (Раҳим Чалил).

4.майлҳои субъективӣ ва воқеияти реалӣ Куртаро Нодир аз чӯй гирифта, ҳост шуста тоза кунад, аммо оби лой онро бадтар кард (Шукуҳӣ).

5. зарурият ва воқеият: Мо мебоист, имрузҳо ба ҳар гектар дусадкилограммӣ порӯи маъдани фосфордор меандохтем, аммо ҳозир дар сельхозснаб порӯи маъданӣ тамои шудааст (Улуғзода).

6. Муқобилгузори, ки дар асоси зиддияти байни майлҳои субъектҳои гуногун воқеъ мегардад: Муҳаррами, Парч пулро гирифта, намеҳост, лекин мишаб ба зӯри пулро ба вай дод (Иқромӣ). Ба фикрам, тӯро чизе гуфтаи буд, аммо ман бар касди вай як сигнали дароз дода, мошинро ба роҳ андохтам (Ақобиров).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ХИЛОҒ БО МАЪНОИ ЧУДОИ

(МУҚОБИЛГУЗОРИИ МАҲДУДИ)

Дар ин гуруҳи чумлаҳои мураккаби пайвасти мазмунӣ қисми дуюм ба амалӣ гардидани маънои қисми якум имконит намедиҳад. Ин монета ҳамчун омил махсуси маҳдудкунандаи предмет, амалу ҳодиса ё воқеа мебошад, ки дар чумлаи якум ифода меёбад:

Ҳамон одамони Асад, аслан, ба гирифтани ман омада буданд, аммо духтурҳо фаҳмида намондаанд (Иқромӣ).

Дар қисми якуми чумлаи мураккаб бештар хоҳиш, талаб, орзу, имкон барин маъноҳои модалӣ ифода меёбад, бинобар ин ҳам хабарӣ он асосан бо масдар ва феълҳои модалии **хостан, тавонистан, умедвор шудан, орзу кардан, боистан, талабидан, тақлиф кардан** ва ғайра ифодаёфта хабарӣ чумлаи дуюм бо шаклҳои феълӣ сифати хабарӣ меояд:

Ман рафтаи меҳонам, аммо раисамон иҷозат намедиҳад (Муҳаммадиев).

Хабарӣ қисми якуми ҷунин чумлаҳои мураккаби пайвасти бештар бо шаклҳои феълӣ **рафтаи, дидани, ғиғтани** ва ғайраҳо ифода меёбад:

Хешу таборҳои дури мо буданд, дар ☐иҷдувон зиндагӣ мекарданд, омада маро бурдани шуданд, лекин ман қабул накардам (Иқромӣ).

Агар ҳудӣ феълҳои модалии **хостан, тавонистан** ба сифати хабарӣ чумлаи якум ояд, қисми якуми чумлаи мураккаб аз ду чумлаи содда иборат шуда, хабарӣ чумлаи дуюми қисми якум бо шаклҳои сифати шартӣ – хоҳишмандӣ ифода мешавад:

Асо гап назаду хост, аз роҳаш баргашта равад, лекин қайвону уро боздошт (Иқромӣ).

Агар дар гуруҳи чумлаҳои мураккаби пайвасти мазкур содиравии амалу ҳолати қисми якум яқин ва ҳеле наздик бошад, дар қисми дигар он ҳеле дур ва характери умумӣ дорад, дар

баъзе аз онҳо амалу ҳолат гуй ки содир шудааст,ҳамин ҳозир ба вукӯу пайвастанист,вале фикри муҳолифе ,ки дар кисми дуҷум баён меёбад меёбад, бавокеияти он ҳалал мерасонад.

Восеъ факат акнун ҳиллаи Муҳаммадалии хоинро дарёфт,аммо дер шуда буд (Улуғзода).

Дар таркиби ин кабил чумлаҳо ҳиссачаҳои маҳдудии **факат,хатто,танҳо** ва ғайраҳо омада,маъноӣ маҳдудии онҳоро қувват медиҳад:

Дар байни ҳамсоязанони чамъомада **факат** Нодира – дугонаи ҷонии Гулҷехра набуд,аммо он руз қасе ба ин аҳамият наод (Улуғзода).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ХИЛОФӢ БО МАӢНОӢ НОМУТОБИКАТӢ

Муносибатиномутобикӣ дар байни қисмҳои ҳама гуна чумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ мавҷуд аст,вале чумлаҳои ҳастанд,ки маъноӣ номутобикии байни ҷузъҳои онҳо хеле равшан буда,бо тобишҳои дигари маъноӣ омехта нашудаанд. Манбаи асосии муносибати номутобикие,ки дар забон зохир мешавад,ифодаи зиддият ва нобаробарии байни ҳодисаҳои олами ҳастӣ мебошад.Номутобикии факту ҳодисаҳо,амалу процессҳо мувофиқи қонунҳои табиат ва ҷамъият воқеъ мегардад,вай хусусияти объективӣ ва субъективӣ дошта метавонад.Муқобилияти байни нав ва қуҳна, қулл ва ҷузъ , тафовутҳои назария ва амалия,сифат ва миқдор ва амсоли инҳо ба ҳамин ҳодисаҳо мансубанд: Хуссейн мисли ҳарвақта ором менамуд,вале ҷашмонаш аз қадом як андешаи ниҳонӣ барки ифтихоромез мелошиданд (Муҳаммадиев).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ХИЛОФӢ БО МАӢНОӢ ХУЛОСА

Дар ин ҳел чумлаҳои мураккаби пайваст чумлаи содаи дуҷум ҳамчун натиҷаву оқибат ва ё ҳулосаи аз мазмуни чумлаи содаи якум воқеъ мегардад.Албатта,маъноӣ хилофӣ сабаби воқеъшавии чумлаҳои мазкур аст,аммо натиҷа низ маъноӣ зарурии он мебошад.

Бале,ба Шарофат – ҳола аз духтараш ҷудо шудан осон не,вале модар бояд ояндаи духтарашро фикр қунад (Улуғзода).

Дар қисми дуҷуми чумлаи мураккаб қалимаю ибораҳои маҳз барои ҳамин,аз ин ру, дар охир,дар охири қор,оқибат,дар натиҷа,хулоса ва ғайраҳо омада,хулосаю натиҷаро равшан ва таъкид мекунад:

Таёк қосаи сари якҷанд сарбозро қафанд,ҷандеро манъ қарда аз сари зин фуру қалтонд,шамшери ҷандеро аз дастҳояшон афтонд,аммо оқибат ҳудаш ҳам шикаст (Улуғзода).

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Кадом воситаҳои грамматикӣ ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофӣ месозанд?
2. Пайвандакҳои пайвасткунандаи ҳилофиро номбар кунед.
3. Кадоме аз пайвандакҳои ҳилофӣ дар услуби китобӣ бештар қорбаст мешаванд?
4. Байни ҷумлаҳои содда чӣ гуна муносибати маъноӣ дорад мешавад?
5. Тобишҳои маъноии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофиро гуед.
6. Вазифаи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилоф дар матнҳо аз чӣ иборат аст?

Адабиётҳо:

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Кисми 2. Синтаксис. Душанбе соли 1984 саҳ. 228-232
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Кисми 3. – Душанбе. 1989 саҳ. 36-48
3. Бозидов Н. Пайвандакҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1976

МАЪРУЗАИ 5

(2 соат)

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ЧУДОЙ

Накша:

1. Пешгуфтор
2. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой ва вазифаҳои онҳо
3. Пайвандакҳои пайвасткунандаи ҷудой
4. Муносибатҳои маъноии дар байни ҷумлаҳои содда таркиби ҷумлаҳои пайвасти ҷудой
5. Хулосаҳои назарӣ

Мафҳуми умумӣ

Дар ташкили ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой. Пайвандакҳои ҷудой ва калимаҳои ифодакунандаи маъноӣ киёсӣ. Ҷумлаҳои пайвасти ҷудой ва тобишҳои маъноии онҳо. Тобиши киёсӣ, тобиши ташбеҳӣ, муқоисавӣ ва ғайраҳо. Муносибатҳои маъноӣ.

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба маъноӣ ҷудой аз ҳодисаю воқеаҳо ва факту процессҳое, ки дар қисмҳои предикативӣ ҷумлаи мураккаб баён меёбанд, воқеияти ҷаҳи имконпазир гардида, дигаре бояд рӯй диҳад ва ё амалиёти онҳо паси ҳам ҷой мешавад, онҳо дигарро иваз мекунанд.

Рафикон! – гуфт Сафаргулом сухани худро давом кунонда – Шумоён сухани маро дуруст нафаҳмидетон, ё ин ки дуруст фаҳмонда натавонистам (Айнӣ).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой хусусияти хоси структурӣ доранд. Ба онҳо ҳодисаи эллипсис хос мебошад: дар ҳиссаи якуми онҳо аъзои умумӣ меояд, ки ба ҳамаи қисмҳои чумлаи мураккаб мансуб буда, ба муттаҳид шудани онҳо ёрӣ мерасонад:

Ба хона ё шумо маро роҳ намедихед, ё ман шуморо ! –

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудое, ки аз амалу процессҳои он танҳо яке воқеъ гардида метавонад, параллелизми структурӣ ва семантикии қисмҳо дида мешавад:

Ё Гулнор пеши он меояд ва ё у пеши Гулнор меравад (Айнӣ).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой асосан бо ёрии пайвандакҳо ва воситаҳои луғавӣ ташкил меёбанд. Албатта, дар ташкили онҳо воситаҳои дигар монанди интонация, тартиби чумлаҳои содда, мувофиқати шаклҳои феълӣ низ ёрӣ мерасонад.

Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой, ки ба воситаи пайвандакҳои ҷудой ташкил меёбанд, хусусиятҳои зиёди маъноию грамматикӣ доранд.

Ба ғуруҳи воситаҳои луғавию грамматикӣ калимаҳои **гоҳ.. гоҳ баъзан.., ҳолӣ.., ҳолӣ, дам.. дам, як (яке), як вақт.., як вақт** ва амсоли инҳоро дохил кардан мумкин аст. Ин калимаҳо дар сурати ба твари такрор омада воситаи луғавию грамматикӣ ташаккули чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой шуда метавонад. Аз воситаҳои луғавӣ – грамматикӣ мазкур калимаи **гоҳ (гоҳ –гоҳо)** хеле серистеъмол буда, хоси услуби китобӣ мебошад, калимаҳои **баъзан, як вақт**, хусусияти адабӣ ва умумистеъмоли дошта, калимаҳои **як маҳал , дам, яке** хоси забони гуфтугу мебошанд: **Гоҳ** дар зери сари мо санг буд, - **Гоҳ** манзили мо касри шоҳавранг буд (Турсунзода). **Гоҳ** чобир ҳарифро ба тағаш зер мекард, **гоҳ** Восеъ уро (Улуғзода).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАК

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак хели алоҳидаи чумлаҳои мураккаби пайвастро ташкил менамоянд. Онҳо аз чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор бо он фарқ мекунанд, ки ҷузъҳои чумла на бо пайвандак, балки бо ёрии воситаҳои дигар алокаманд мешаванд.

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак нисбатан рехтаву суфта буда, параллелизми ҳиссаҳои таркиби онҳо аз ҷиҳати тарзи ифодаи хабарҳо ва тартиби аъзоҳояшон бештар ва равшантар аст. Шаб торик шуда буд, аз ҳаво барф меборид (Иқромӣ).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак ба воситаи интонацияи ғуноғуни пайваст ташкил меёбанд.

Худписандӣ далели нодонист, охири вай факат
пушаймонист (Панд). Замин сахт, осмон баланд (Панд).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАКИ ПАИҲАМ

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти паиҳам ҳодисаю
воқеаҳо, амалу аломати предметҳо пай дар пай зикр меёбанд. Дар
онҳо тасвири манзараҳои табиату муҳити ҷамъиятӣ, ҳолату вазъияти
себъекти грамматикӣ, намуди зоҳирию симои маънавии шахс,
муносибатҳои гуногуни байни одамон ва амсоли инҳо ифода
мегарданд:

Бодҳои баҳорӣ мевазиданд, насими форами шабона буйҳои
хуши сабзаҳои навхези баҳориро меовард (Айнӣ).

Хусусияти структурии ин кабил чумлаҳои мураккаби пайваст ин
аст, ки дар қисми дуум аксар вақт ҷонишинҳои шахсияту ишоратӣ ва
бандакҷонишинҳо омада, ба алоқамандии чумлаҳои содда ва
ташкили чумлаи мураккаби бепайвандак ёрӣ мерасонад:

Тани лоғар ва беҳаракати мӯсафед ба ҷунбиш омад, вай
ноғавонона сар бардошту ба руи миршаб нигоҳ кард (Иқромӣ).

Дар чумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак паиҳам амалу
ҳолат мумкин аст ба як субъект мансуб бошад.

Бачаҳо ба манъ кардани модарон аҳамият надода ба берун
тохта буданд, онҳо яхмолакпарӣ ва барфбозӣ мекарданд (Иқромӣ).

ИФОДАИ МУНОСИБАТИ ЗАМОНӢ ДАР ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ БЕПАЙВАНДАКИ ПАИҲАМ

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак паиҳам низ
муносибатҳои замонӣ ва паиҳамзамонӣ мушоҳида мешаванд. Азбаски
чумлаҳои содда бе пайвандак васл мешаванд, баробари интонация
мубокирати шаклҳои замонӣ ҳам аҳамияти калон пайдо мекунад.

Муносибати ҳамзамонӣ. Мафҳуми ҳамзамонӣ дар як вақт
воқеъ шудани амалу ҳолат, процесс аломату хусусиятро
мефаҳмонад. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки дар
байни қисмҳои он муносибати ҳамзамонӣ вучуд дорад, дорои
аломатҳои муайяни структури мебошад.

Руди Шофирком лаболаб пуроб буд, бед, гучум, ва сафедор
барин дарахтҳо шохҳояшонро бо якдигар печонда ба лаби руд соя
меафканданд (Айнӣ).

Хабари чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайваст
бо шаклҳои феълии замони гузаштаи наздик ифода ёфта, ҳолат,

амалу процессҳои дар як вақт воқеъ шударо ифода мекунад: Модарам ҳалвои кокӣ пухт, ман дар оташмонӣ ёри додам. (Айнӣ).

Хабарӣ чумлаи соддаи якум бо шакли феълии замони гузаштаи ҳикоягӣ, хабарӣ чумлаи соддаи дуум бо шакли феълии замони гузаштаи наздик ё дур ифода меёбад: Дар берун шаббоданӣ форам мевазид, хурузҳо ба ҷеғ задан сар карда будан (Иқромӣ).

Яке аз ҳелҳои серистеъмоли чумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак ин аст, ки хабарӣ чумлаи соддаи якум бо шаклҳои феълии замони гузаштаи мутлақ ва хабарӣ чумлаи соддаи дуум бо шаклҳои феълии замони гузаштаи давомдор ифода меёбад:

Ман мурғро ба хона гирифта овардам, пеш-пешӣ ман Хайбар бозикунон ва шодикунон медавӣд (Айнӣ).

Дар қисми якуми чумлаи мураккаб, ки хабарӣ он номи буда, бо феъли ёридохандаи будан меояд, мафҳуми замонӣ ифода меёбад ва чумлаи соддаи дигар воқеаю ҳодисаҳои маҳз дар ҳамин вақту мавриди муайян ба амал омадаро мефаҳмонад:

Мақтабдор ҳануз дар мақтаб буд, бачагон ҳам акнун ягон-ягон баргашта меоманд (Айнӣ). Айёми долузари нигӯҳбини пахтазор гузашта буд, дар ҳама ҷо ба ғунучини ҳосил тайёри миданд (Муҳаммадиев).

Муносибати паиҳамзамонӣ. Дар муносибати паиҳамзамонӣ амалу ҳолат, ҳодисаю воқеаҳо паиҳам (яке пас аз дигаре) воқеъ мешаванд. Хабарӣ ин чумлаҳо феъли буда, бештар ба шакли замони гузаштаи мутлақ меояд.

Абдуллоҳча хест ва аз дунболи оянда рафт, дари обхона ҳам баста шуд (Айнӣ).

Ин ҳели чумлаҳои мураккаби пайвасти серистеъмол буда, дар ҳамаи услубҳои забони тоҷикӣ ба таври фаровон истифода мешаванд.

Ў уа мо баъд аз ҷавоби салом ҷой нишон дод, мо нишастем (Айнӣ).

Ҳодисаю воқеа, амалу ҳолате, ки дар замони гузашта паси ҳам воқеъ шудаанд, бо шаклҳои феълии гуногуни сифаи ҳикоягӣ ифода мешаванд. Одатан хабарӣ чумлаи соддаи якум бо феълҳои мутлақ ифода мешавад ва ба итмом расидани ҷараёни фикри аввалро нишон медиҳад. Хабарӣ чумлаи соддаи дуум бо шаклҳои давомдори феъли замони гузашта омада, амалу ҳолати давомнокро ифода менамояд: Шоди аз ҷояш хеста берун баромад, мӯсафед аз паси вай нигоҳ карда монда ба ҳаёл фуру рафт (Иқромӣ).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАКИ САБАБ НАТИЧА

Дар ҳиссаи якуми чумлаҳои мураккаби пайвасти сабабу натиҷа асоси фикри мураккаб ғуфта шуда, ҳиссаи дуум ҳамчун натиҷа, ҳулоса ё оқибати он ифода меёбад. Яке – сабаб, дигар –

натичаи он. Шаб торик буд, кас касеро намедид (Икромӣ). Вақти гурезо гурез саллаи амаллор ба токи дарвоза дармонда аз сараш парид, вай сарбараҳна фирор кард (Улуғзода).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки сабабу натиҷа хеле бастаро ташкил медиҳанд ва таркибан ҷафат ду чумлаи соддаро дарбар мегиранд.

Дар ин ҷо қариб борон наборид, замин тез хушк шудан гирифт (Шукуҳӣ)

Яке аз хусусиятҳои чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки сабабу натиҷа ин аст, ки дар аввали чумлаи соддаи дуҷумла калимаи ибораҳои ифодакунандаи мафҳуми натиҷа, ҳулоҷаи оқибат, монанди **ниҳоят, дар охир, ниҳояти қор, он ғоҳ** ва ғайра меоянд.

Саволборон ва суҳанҳои таҳдидомез Абдуллоҳро саргаранг карданд, вай **ниҳоят** аз барак гурехта рафта соф шуд (Р. Чалил).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАКИ КИЁСИЮ ХИЛОҒИ

Дар қисмҳои таркиби ин хели чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак ҷафату ҳодисаҳо, амалу процессҳои ба як дигар монанд, ҳамчунин ва наздик **ё, баръакс, нобаробар, хилоф** аз ҳам фарқкунанда муқоиса кардаи мешаванд: Сабрат ганҷ диҳад, бе сабртар ранҷ диҳад (Қалонтаров).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки қиёсийи хилоғи нисбатан рехта, ба оҳанг, ғоҳи муъҷазу мусҷаъ мешаванд. Қисмҳои таркиби онҳо бештар ба тарзи мувози баён мешаванд. Ин гуна чумлаҳо дар жанрҳои фольклорӣ, ҳусусан, панду ҳикмат, зарбулмасалу мақол бештар мушоҳида мешаванд:

Ин ба қаллаи он мезад, он аз гуши ин мекашид (Айнӣ). Дарахт аз об месабад, одам – аз тарбия (Зарбулмасал).

Дар қисмҳои таркибии чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки қиёсийи калимаҳои қиёсшавандаи антоними ё синоними меоянд ва ба онҳо задан мантиқӣ меафтад. Маҳз чунин калимаи ибораҳо асоси муносибати муқоисавии байни ҳиссаҳои чумлаи мураккаби пайвастро ташкил менамоянд. Онҳо ба таркиби ҷуфт яке дар ҳиссаи якум ва дигар дар ҳиссаи дуҷумлаи мураккаб омада, як симметрияи мутаносибро ташкил дода, ба ҳам вобастагӣ ва алоқамандии чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккабро равшантар ифода мекунанд: **Бузургони** мо аз **бефикрӣ** гушаи истироҳати ҳудро маҳалли саломат шумурда ва мешуморанд, **хурдани** мо аз руи ҷаҳолат буди набуди ҳудро дар роҳи ҳавои нафас супурда ва месупоранд (Айнӣ).

Дар кисми якуми чумлаҳои мураккаби пайвасти мазкур аъзои умумӣ омада, алокаи мавҷудии маъноӣю грамматикӣю байни онҳоро боз ҳам равшантар нишон медиҳад:

Дар суҳбатҳои адабӣ шеърҳои классикони тоҷик хонда муҳокима карда мешуданд, баъзе шеърҳои шоирони замон низ таҳлил ва танқид меёфтанд (Айний).

Дар як ғуруҳи чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки киёсӣю ҳилофӣ муносибати барҷастаи ҳилофӣ дида мешавад:

Вай дарахти зардолуро сабзонд, меваашро шумо меҳуред (Начмиддинов).

Муносибати ҳилофӣ ва муқобилгузори байни чумлаҳои содда хусусан дар ҳолати мавҷуд будани тақрори калима боз ҳам ҷиҳдат мегирад: **Вай** бой набуд, савдогар набуд, мансабдор ё мулло ва имом набуд, **вай** косиби камбағал ва аҳли авом буд (Иқромӣ).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАКИ ЭЗОҲИИ АТРИБУТӢ

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки эзоҳӣю атрибутӣ чумлаҳои соддаи дуҷум барои муайян кардан ва тафсил додани мазмуни чумлаи соддаи якум истифода мешавад, онро шарҳу эзоҳ медиҳад:

Баҳорон буд, зардолуҳои руидаричаи мо гул карда бо шукуфаҳои худ дар боғча зинати хубе дода буданд (Айний).

Хабари чумлаҳои соддаи таркиби чунин чумлаҳои мураккаб бо шаклҳои феълии сифаи хабарӣ ифода мешавад: Дар пеши ман танҳо як коргар кор мекард, баркашии пунбадона аз онӣ вай буд (Айний).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки эзоҳӣю атрибутӣ одатан аз ду чумлаи содда иборат шуда, таркибан нави бастаро ташкил медиҳанд. Кисми дуҷум мазмуни умумӣ ва ё ҷузъи кисми якумро эзоҳ медиҳад, онро бо маълумоти наву тоза ҳамчун илова ифода мешавад.

1. Хиссаи дуҷуми чумлаи мураккаб барои шарҳу эзоҳ ё тафсиلى яке аз аъзоҳои ҷудогонаи хиссаи якум меояд:

а) **мубтадо**: **Соҳиби мадраса** яке аз бойҳои миёнаҳои Бухоро буд, у одами қадпасти, ғафсбадани фарбеҳи ришқалон буда, тахминан шаст сола менамуд, фарзанд надошт (Айний).

б) **хабар**: Зиндагии мо дар он ҳуҷра бисёр содда буд, пагоҳонӣ ва бегоҳонӣ нони коки аз саҳро овардашударо бо ҷой меҳурдем (Айний).

в) **пурқунанда**: Зебӣ холаҷонашро бисёр нағз дид, вай зани олуфтаи шухе буд, дутор менавохт (Улғзода).

г) **ҳол**: Мо наздик ба соати даҳи шаб ба роҳ баромадем, шаб торики абрнок ва беаҳтоб буд (Айний).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки эзоҳӣ, ки дар онҳо мазмунӣ ҳиссаи дуҷум барои эзоҳӣ мазмунӣ умумӣ ҳиссаи яҷум меояд: Онҳо дарвозӣ буданд, падарашон аз Дарвоз ба Балҷувон барои даравгарӣ омада, занаш ва духтарашро ҳам бо худ оварда буд (Улуғзода.).

2. Ҳиссаи дуҷуми чумлаи мураккаби пайваст маълумоти иловагӣ-медиҳад. Аз руи мазмун ва вазифае, ки нисбат ба чумлаи соддаи яҷум доранд, ин хели чумлаи мураккабро боз ба се ҷуруҳ ҷудо кардан мумкин аст.:

а) ҳиссаи дуҷум ҳамчун фикри илова воқеъ мешавад: Аҳмад дувоздаҳсола шуд, ин вақт саводаш ҳам баромада буд (Айнӣ).

б) ҳиссаи дуҷум ба мазмунӣ ҳиссаи яҷум ҳамчун далелу асос оварда мешавад: Барои нест кардани бесаводӣ ҳам кор сар шуд, имсол барои ин кор садҳо курс давом дорад (Айнӣ).

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Пайвандакҳои пайвасткунандаи ҷудоиро номбар кунед
2. Қадом муносибатҳои маъноӣ дар чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудойида мешаванду
3. Чумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак ҷисту
4. Қадом муносибатҳои маъноӣ дар чумлаҳои мураккаби пайвасти бе пайвандак дида мешаванд, номбар кунед
5. Фарқи чумлаҳои бепайвандак аз пайвандакдор дар ҷисту

Адабиётҳо:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3. Душанбе-1989 саҳ 48-65
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик Қисми 2. Синтаксис Душанбе 1984 саҳ 232-253

МАЪРУЗАИ 6

(2 соат)

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ҲОЛӢ

Накша:

1. Хусусияти ба худ хоси чумлаи мураккаби пайвасти ҳолӣ
2. Фарқи чумлаи мураккаби пайвасти ҳолӣ аз чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор ва чумлаҳои соддаи феъли ҳолӣ.
3. Муносибатҳои маъноӣ дар байни чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби ҳолӣ
4. Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳолӣ бо пайвандакҳои пайваस्तкунанда
5. Хулосаҳои назарӣ

Мафҳуми умумӣ

Маъноӣ калимаи ҳолӣ дар чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳолӣ. Роли ду зиёда мубтадоҳо дар ин қабил чумлаҳо. Тафриқаҳои асосии чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳолӣ аз чумлаҳои пайвасти пайвандакдор ва чумлаҳои соддаи феъли ҳолӣ. Муносибатҳои маъноӣ дар чумлаҳои пайвасти ҳолӣ.

Дар забони тоҷикӣ як хели махсуси чумлаҳои мураккаби пайваст маълум аст, ки аз руи сохт ва тарзи ифодаи худ аз ҳелҳои дигари чумлаҳои мураккаби пайваст фарқ мекунад. Онҳо тарзи махсуси таркиббандӣ доранд: қисми аввали чумлаи мураккаб бо шакли гайритасрифии феъл – феъли ҳол (сифати феълӣ) ба итмом расида, қисми дуюм бошад, бо феълҳои тасрифӣ ё хабарҳои номи тамом мешавад, яъне агар хабари чумлаи соддаи якум феълӣ бошад, бо феълӣ ҳол ва агар номӣ бошад, ба ҷои бандаки хабарӣ феълҳои ” шудан” , ”будан” дар шакли **буда, шуда** хабари чумлаи соддаи дуюм бо феълҳои тасрифӣ ва ҳиссаҳои номии нутқ меояд. Дар ҳамин вақт дари куча кушода шуда, Рустам амак даромада омад (Раҳим Чалил).

Алокаи маъноӣ ва грамматикӣ қисмҳои таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳолӣ нисбат ба дигар типҳои чумлаҳои мураккаби пайваст ҷиҳат мебошад. Зичии ин алоқа, пеш аз ҳама, ба воситаи шакли нотамоми хабари чумлаи соддаи якум ва ҳам интонацияи нотамоми қисми якум таъмин мегардад.

Дар байни ҳиссаҳои чумлаи мураккаби пайвандакҳои пайваस्तкунанда низ омада метавонанд, ки ин далели барҷастаи чумлаҳои мураккаби пайваст будани онҳо мебошад: Факат бисёрии дуконҳо баста **ва** дар кучаҳо мардум камтар рафтумад мекарданд (Чалол Иқромӣ). Тирамоҳ ба охир расида **ва** зимистон наздик омада буд (Айни).

ХУСУСИЯТҲОИ СТРУКТУРИИ ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ҲОЛӢ

Ҳар ду ҳиссаи чумлаи мураккаб дорои мубтадо (субъект) – и алоҳида мебошад : Зимистон рафта ,боронгариин аввали баҳор сар шуда буд (Толис).

Дар ҳар ду ҳиссаҳои чумлаи мураккаб соҳиби аломат як бошад,дар чумлаи соддаи якум ҳуди он предмет (шахс) бевосита номбар карда шуда, дар чумлаи соддаи дуум вай ҳамчун субъекти грамматикӣ бо ҷонишинҳо ифода меёбад :Одина ӯю бо ин хабар ба назди Восеъ фиристода,худаш бо дасташ дар болои деҳи Чорбоғ дидбонӣ карда истодааст (Улӯғзода).

Дар ташаккули чумлаҳои мураккаби мазкур унсурҳои дигари грамматикӣю лугавӣ низ хизмат мекунанд.ЧунончиО,дар чумлаи соддаи дуум ҷонишинҳо,зарфҳои ҷонишинӣ,таркибҳои ҷонишинӣ омада, ба мазмуни умумӣ ё ҷузъҳои чумлаи соддаи якум ишора мекунанд ва бо ҳамин алокаи маъноӣю грамматикӣи байни қисмҳои чумлаи мураккабро таъмин мегардонанд : Доруи у танҳо доруи мушқушак буда,онҳоро як каф – як каф дар коғазпораҳо печонда мондааст (Айний).

Дар ҳиссаи дууми чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳолий бандакҷонишинҳои соҳибӣ омада,муносибати маъноӣ ва грамматикӣи байни онҳоро нишон медиҳанд.Аз он чумла Мирзо Назрулло ва Айний 75 ҷуб таъзир дида,гушт ва пустҳояшон пора – пора шуд (Айний).

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳолий аъзоҳои умумӣ меояд,ки ба ҳамаи ҳиссаҳои чумлаи пайвасти ҳолий тааллуқ дорад ва онҳоро муттаҳид мегардонад : Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаб,ки мазмунан ба авъзои умумӣ вобаста мебошанд,нисбат ба он характери ҷида пайдо мекунанд :Рузи сеюми хобидани Дадочон ҳаво кушода шуда,офтоб баромад (Иқромӣ).

Ифодаи муносибатҳои замон :

а) муносибати ҳамзамонӣ :Шабе модари Аҳмад дар хона набуд,айёми тобистон дуда,вақтҳои руиҳавлихобӣ буд (Айний).

Б) муносибати паиҳамзамонӣ : Миршаб баъд аз дидани ин фармон писараш – Давронро дар ҷои худ пеши дарвоза гузошта, худ аспашро савор шуда,ба миршабхона рафт (Айний).

Дар қисми дууми чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳолий унсурҳои ифодакунандаи мафҳуми замонӣ,монанди баъд аз он,баъди як нафас, пасаз ин, баъд аз кадре,сонӣ,пас аз ғурсате ва ғайра омада,пас аз катъ гардидани амалу ҳолати чумлаи соддаи якум содир шудани амалу ҳолати чумлаи соддаи дуумро боз ҳам аниқтар нишон медиҳанд: Дар ин дам дар берун овози гап шунида шуда,баъд аз кадре ба хона Дилбар ва Латофат даромада омаданд (Иқромӣ).

ТАРКИБИ ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ҲОЛӢ

Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли аз ҷиҳати таркиб асоса ба навъи баста дохил мешаванд, аммо баъзан навъи кушодаи онҳо низ дучор мешаванд. Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли бо маъноҳои сабабу натиҷа, ҳилофӣ, киёсӣ, эзоҳӣ типӣ бастаро ташкил дода, ба маънои шумур ба навъи кушода дохил мешаванд:

а) **навъи баста**: Дар соли 1320 ҳичрӣ дар коллективи мо як талафи бисёр кало воқеъ шуда, як мусибати бисёр зуре рӯй дод (Айнӣ).

Б) **навъи кушода**: Дар берун мардҳо чамъ шуда, ҳофизҳо суруда деғҳои даҳманӣ мечушиданд (Иқромӣ).

ИФОДАИ МУНОСИБАТҲОИ МАӢНОӢ

Таносуби маъноӣю грамматикӣю қисмҳои таркиби чумлаи мураккаби пайвасти ҳоли ҳар хел аст. Ғоҳе он характери шумур ва номбаркунии ҳодисаю воқеаҳоро гирифта, муносибати тасвирий пайдо мекунад, ғоҳ ифодаи он ба воқеияти яқдигар вобаста буда, дар байни чумлаҳои содда муносибатҳои сабабу натиҷа, эзоҳӣ ба амал меояд, ғоҳ ҳодисаю воқеаҳо ба ҳамдигар муқоисаю монанд карда ё муқобил гузошта мешаванд. Ҳамин тавр, дар таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли муносибатҳои маъноӣю грамматикӣю шумур, сабаб, натиҷа, киёсӣю ҳилофӣ ва эзоҳиро мушоҳида кардан мумкин аст.

Муносибати шумур: Руз сафед шуда, офтоб баромад (Айнӣ). Заминҳои восеи пахтакорӣ ба охир расида, дарахтҳо пайдо шуданд (Шуқӯӣ).

Муносибати сабабу натиҷа: Девори калъа бар болои девораи табиӣ кӯх бино ёфта, як ҳисори баланди устувор ва душворгузаре пайдо шуд (Айнӣ). Восеъ аз нолишҳои пурсузу гудози занак воқеаро фаҳмида, ҷеҳраи аракини офтобхурдааш хира гашт (Улғзодо).

Муносибати киёсӣ: Ҳоло як қисми заминҳо қор карда шуда, як қисмашон ҳамин тавр сабзапуш шуда хоб кардаанд (Иқромӣ). Як қисми аскарони сурх ба кишлок зер карда даромада, қисми дигарӣ ба тарафи кӯх нигоҳ карда асп ронд (Раҳим Чалил).

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Чумлаи мураккаби пайвасти ҳоли чисту
2. Мафҳуми «ҳоли»-ро эзоҳ диҳед
3. Фарқи чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли аз чумлаҳои пайвасти пайвандакдор дар чисту
4. Роли мубтадоҳоро бо мисолҳо фаҳмонед
5. Байни чумлаҳои содда қадом муносибатҳои маъноӣ ба вуқӯ меоянд, номбар кунед.

6. Роли пайвандакҳои пайвастунандаро дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли фаҳмонед

Адабиётҳо:

1. Зикриёев Ф. Паратаксис как синтаксическая единица. Душанбе, 1990 саҳ. 48-76
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3 Душанбе 1989 саҳ. 65-68
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 2- Синтаксис. Душанбе 1984 саҳ 236-240

МАЪРУЗАИ 7

(2 соат)

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ

Накша:

1. Маълумоти умумӣ
2. Вазифаи чумлаи мураккаби тобеъ дар забон
3. Тарзи ташкили чумлаи мураккаби тобеъ
4. Чумлаҳои содда ва хусусияти грамматикӣ онҳо дар чумлаи мураккаби тобеъ
5. Вазифаи сарчумла ва чумлаи пайрав
6. Меъёрҳои асосии муайян намудани ҳелҳои чумлаҳои пайравӣ
7. Пайвандҳои тобекунандаи аслий ва таркибӣ
8. Чумлаи пайрави мубтадо
9. Пайвандҳои ҳоси чумлаи пайрави мубтадо
10. Чумлаи пайрави хабар ва хусусияти грамматикӣ он
11. Хулосаҳои назарӣ

Мафҳуми умумӣ

Корбасти чумлаҳои мураккаби тобеъ дар ҷараёни инкишофи забони адабии тоҷик. Роли чумлаҳои содда дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ. Таърихи пайвандҳои тобекунанда. Шартҳои асосии муайян намудани ҳелҳои чумлаҳои пайрав. Пайвандҳои аслий ва таркибӣ. Роли онҳо. Хусусиятҳои грамматикӣ сарчумла ва чумлаи пайрав. Калима ва таркибҳои ҳамнисбат. Чумлаи пайрави мубтадо. Чои чумлаи пайрави мубтадо. Чумлаи пайрави хабар ва пайвандҳои «ки».

Чумла воҳиди асосии забон аст, зеро фикр бо ёрии он ифода меёбад ва мубодилаи афкор дар байни одамон имконпазир мегардад.

Вобастагии ҳодисаю воқеаҳо ба яқдигар ва муносибатҳои гуногуни мураккаби байни онҳо ба воситаи чумлаҳои мураккаб пурра ва сахт ифода меёбанд. Аз ин ру, мундариҷаи чумлаҳои мураккабро инъикоси ҳодисаю воқеаҳои ҳақиқӣ шуморидан мумкин аст. Дар ифодаи чунин муносибатҳо домани имконоти забони тоҷикӣ фароҳ аст. Вай дар давоми асрҳо соҳти грамматикашро тақмил дода, шакли қолибҳои зиёд ба вуҷуд овардааст. Ҳелҳои гуногуни чумлаҳои мураккаби пайвасту тобеи забони адабии ҳозираи тоҷик ва востҳои грамматикӣ фаровон аз ин шаҳодат медиҳад.

Чумлаҳои содда дар таркиби чумлаҳои мураккаб бо ҳамдигар муносибати синтаксисе пайдо карда, аз ҷиҳати соҳт ва маънои умумиашон ба яқдигар вобаста мешаванд. Дар ин маврид мазмуни умумии онҳо чумлаи мураккаб ташкил мешавад. Чумлаҳои содда дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ мустаққами соҳтгӯи ва маънои пурра нигоҳ дошта, фикри нисбатан тамомшударо ифода карда наметавонанд.

Хануз дар забонҳои форсии қадим ва Авесто ҷумлаҳои мураккаби тобеи зиёде вомехуранд. Алокаи ҷумлаҳои пайрав бо сарҷумла ба воситаи чанд пайвандаки тобеҷунанда ифода ёфтааст. Дар онҳо пайвандакҳои тобеҷунанда вобаста ба ҷиғи феъл чанд маъноро ифода кардаанд. Масалан, як пайвандаки тобеҷунандаи забони Авесто (йат) маъноҳои замон, сабаб, мақсад, наътича ва ғайраҳо ифода карда метавонист.

Дар забони форсии миёна пайвандакҳо аз пурсишҷонишин ва суффиксҳо ба вуҷуд омадаанд. Калима “ яке ” ҳамчун пайвандаки муайянкунанда, “ ка ” ҳамчун пайвандаки замон ва “ ку ” ҳамчун пайвандаки пуркунандакор фармуда мешуд. Дар забони имруза онҳо шакли “ ки ” гирифтаанд.

Дар забони адабии имрузаи тоҷик вазифаи синтаксисии пайвандаки “ ки ” васеъ гардидааст. Бо ёрии он ҳамаи ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла тобеъ мешаванд.

Дар асоси пайвандаки “ ки ” дигар пайвандакҳои тобеҷунандаи таркибӣ ба вуҷуд омадаанд. Пайвандакҳои таркибӣ аз руи маъно ва вазифаашон ҳоси ҷумлаҳои пайрав муайян мегардад. (Баъд аз он ки – замон, аз сабаби он ки – сабаб , бо мақсади он ки – мақсад, бо вуҷуди он ки – ҳилоф).

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳамеша як аз ҷумлаҳои содда ба дигаре тобеъ мегардад. Ҷумлаи соддаи тобеъро ҷумлаи пайрав, ҷумлаи соддаи тобеҷунандаро сарҷумла меноманд.

Ҷумлаҳои пайрав одатан ба яке аз аъзоҳои сарҷумла ё ба ғуруҳи аъзоҳои он ва ё ба тамоми мазмунӣ сарҷумла тобеъ шуда меоянд.

Сарҷумла нисбат ба ҷумлаи пайрав аз ҷиҳати созон мустакил бошад ҳам, баъзан бе ҷумлаи пайрав маънои пурра дода наметавонад, ки ин ҳам ба ҳамдигар вобаста будани мазмунӣ сарҷумла ва ҷумлаи пайравро нишон медиҳад. Маълум шуд, ки имсоли роҳбарият хуб кор кардааст.

Таснифоти ҷумлаи мураккаби тобеъизабони адабии тоҷик яке аз масъалаҳои мураккаб ба шумор меравад. Таснифоти анъанавии ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба таносуби ҷумлаҳои пайрав бо аъзоҳои пайрави ҷумла асос ёфтааст. Лекин ҷумлаҳои пайрав аз аъзоҳои ҷумла фарқ дорад. Агар ҷумлаҳои пайравхусусияти предикативӣ хабар додан дошта бошанд, аъзоҳои ҷумла хусусияти номбаркунӣ доранд.

Роҳҳои дигари таснифоти ҷумлаҳои пайрав пайвандакҳо ва калимаҳои ҳамнисбат мебошанд. Пайвандакҳои ғуногун ва калимаҳои ҳамнисбат ҷумлаҳои пайравро ба сарҷумла тобеъ мекунанд ва бештарини ҷумлаҳои пайрав калимаҳои таркибҳои ҳамнисбати хос доранд. Аммо танҳо аз руи пайвандакҳо ва калимаҳои ҳамнисбат тасниф кардани ҷумлаҳои пайрав ба талаб ҷавоб намедиҳад.

Чумлаҳои пайравро инчунин аз руи маъно низ тасниф кардан мумкин аст. Масъалаи сермаъноии чумлаҳои пайрав яке аз хусусиятҳои муҳими синтаксиси чумлаҳои мураккаби тобеъ ҳисоб мешавад. Чумлаҳои пайрав аз ҷиҳати сохти синтаксисӣ ва ифода баъзан ба ҳамдигар зоҳиран монанд шаванд ҳам, вале аз лиҳози тобишҳои зиёди маъноӣ фарқ мекунанд. Сермаъноии онҳо ба маънои вазифаҳои пайвандакҳои тобеъкунанда - ва калимаҳои ҳамнисбат ба ифодаи хабар ва мутобикати шаклҳои гуногуни феъл, ба муносибатҳои маъноӣ асосӣ вобаста аст.

Дар таснифоти чумлаҳои пайрави забони адабии тоҷик семантика ва структураи чумлаҳои дохили чумлаи мураккаби тобеъ бояд ба эътибор гирифта шавад.

Хангоми таҳлил ва таснифи чумлаҳои мураккаби тобеъ пайвандакҳои тобеъкунанда, вазифаи калимаҳои ҳамнисбат, мутобикати шаклҳои феълӣ хабарҳои сарчумла ва чумлаи пайрав, тартиби чумла, интонация, муносибатҳои маъноӣ сарчумла ва чумлаи пайрав яқоя ба ҳисоб гирифта мешавад.

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МУБТАДО

Чи тавре ки кайд намудем, чумлаҳои пайрав вобаста ба аъзоҳои чумла ифода карда мешаванд. Аъзоҳои чумла мубтадо, хабар, пуркунанда, муайянкунанда ва ҳол (ҳоли тарзи амал, монандӣ, микдору дараҷа, замон, макон, сабаб, мақсад, натиҷа, шарт ва ҳилоф) мебошанд, ки чумлаҳои пайрав ба он аъзоҳо монандӣ доранд.

Чумлаи пайрави мубтадо мубтадои сарчумларо, ки бо ҷонишинҳои ифода ёфтаанд, шарҳу эзоҳ медиҳад. Масалан: **Ҳар кас ки** байт ёфта натавонист, вай бой додагӣ ҳисоб меёфт (Айний).

Чумлаи пайрави мубтадо ба сарчумла бо ёрии пайвандакҳои **ҳар кӣ, ҳар кас ки, ҳар он кас ки, ҳар он ки, ки, ҳар чи ки, ҳар он чизе ки** ва ғайра тобеъ мегардад. Масалан:

Ҳар он чизе ки дар бар дорам, аз онӣ ту мешавад (Айний). **Касе ки** бештар кор мекунад, ҳамон қадар бештар музд мегирад.

Барои муайян кардани чумлаи пайрави мубтадо инчунин ба мубтадои сарчумла бо саволҳои **кӣ, кӣ хо, чӣ, чӣ хо** муроҷиат кардан мумкин аст.

Ҳар кас ки ба замин меафтад, кушташуда ҳисоб меёфт.

Чумлаи пайрави мубтадо бештар пеш аз сарчумла, пас аз сарчумла ва дар мобайни сарчумла ҷойгир мешавад:

1. ПЕШ АЗ САРЧУМЛА МЕОЯД:

Ҳар кас ақли соф ва ҳиради комил дошта бошад, худро аз пояи паст ба мартабаи баланд мерасонад (Калила ва Димна).

2. ДАР МОБАЙНИ САРЧУМЛА МЕОЯД:

Онҳое, ки ту дар Бухоро дидӣ, аз ҳамон чумлаанд (Айний).

3. ПАС АЗ САРЧУМЛА МЕОЯД:

Дар ин маврид чумлаи пайрави мубтадо танҳо бо пайвандаки “ки” тобеъ мешавад:

Ин ҳам маълум аст, ки Чомӣ бо осори Анварӣ маҳз ба туфайли Навоӣ шинос шудааст. Маълум шуд, ки имсол роҳбарият хеле хуб кор кардааст.

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ХАБАР

Чумлаи пайрави хабар хабари сарчумларо, ки бо ҷонишинҳои ишоратӣ ва феълҳои ёридиҳанда ифода ёфтааст, шарҳу эзоҳ медиҳад. Ягона орзуи Одина ин буд, ки аз музди кор чизе пасандоз карда, ба ватани худ баргардад (Айний).

Чумлаи пайрави хабар пас аз сарчумла омада, танҳо бо ёрии пайвандаки “ки” ва интонация ба сарчумла тобеъ мегардад.

Маслиҳати ғойдабахш он аст, ки онҳо бояд бисёртар хонанд. Хизмати ба он бечора кардаи онҳо ҳамин буд, ки уро дастгир карда оварда, зада буданд (Айний).

Саволҳо барои мустақкамкунӣ

1. Вазифаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забон аз чӣ иборату
2. Ҳолати ҷумлаҳои содда дар таркиби ҷумлаҳои тобеъро гуед
3. Вазифаи пайвандакҳои тобеъкунандаро баён кунед
4. Сарчумла ва ҷумлаи пайрав чӣ гуна хусусиятҳо доранд
5. Меёриҳои асосии муайян намудани сарчумла ва ҷумлаи пайравро гуед
6. Ҷумлаи пайрави мубтадо чисту
7. Ҷумлаи пайрави хабар чисту
8. Ҳулосаатонро оид ба мавзӯ баён намоед

Адабиётҳо:

1. Тоҷиев Д.Т. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1981 саҳ. 3-12
2. Атобуллоев С. Ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1978.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Кисми 3. Душанбе 1989 саҳ. 68-84

МАЪРУЗАИ 8
(2 СОАТ)

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА
ВА ПУРКУНАНДА

Накша:

1. Хусусиятҳои ба худ ҳосил чумлаи пайрави муайянкунанда
2. Аъзоҳои гуногуни сарчумларо тавзеҳ додани чумлаи пайрави муайянкунанда
3. Калима ва аломатҳои ҳамнисбат дар чумлаи пайрави муайянкунанда
4. Вазифаи аломати номуайянии «е» дар таркиби сарчумлаи чумлаҳои пайрави муайянкунанда
5. Чои чумлаи пайрави муайянкунанда дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ
6. Воситаҳои грамматикӣ дар чумлаҳои пайрави муайянкунанда ва пуркунанда
7. Хусусиятҳои ҳосил чумлаи пайрави пуркунанда
8. Чои чумлаи пайрави пуркунанда
9. Хулосаҳои назари

Мафҳуми асосӣ

Чумлаи пайрави муайянкунанда ва хусусиятҳои грамматикӣ он. Мубтадо, хабар, муайянкунанда, пуркунанда, ҳол ва ҳелҳои ҳолро тавзеҳ додани чумлаи пайрави муайянкунанда. Чои чумлаи пайрави муайянкунанда дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ. Чумлаи пайрави пуркунанда. Воситаҳои грамматикӣ. Пуркунанда ва хабари сарчумларо тавзеҳ додани чумлаи пайрави пуркунанда. Чои чумлаи пайрави пуркунанда.

Чумлаи пайраве, ки яке аз аъзоҳои сарчумларо шарҳу эзоҳ медиҳад, чумлаи пайрави муайянкунанда меноманд. Чумлаи пайрави муайянкунанда ба сарчумла бо ёрии пайвандаки “ки” тобеъ мегардад. Масалан: Аробаҳое, ки борашон ғалла буд, ба дари анбори хочагии чамъоварӣ қатор гардидаанд (Айний).

Чумлаи пайрави муайянкунанда ба тамоми аъзоҳои сарчумла тобеъ мегардад:

1. БА МУБТАДОИ САРЧУМЛА: Аспҳое, ки се руз боз руи сериро надида, аз пой мондаанд, барои аз лой кашида баровардани саворони худ қор намеоянд.

2. БА МУАЙЯНКУНАНДА: Садои машинае, ки ба воситаи наи ғафсу дарози резинӣ ба гилкорон реглоӣ дода истода буд, ба ашроф паҳн шуда аз теппа акси садо мегирифт.

3. БА ПУРКУНАДА: Як зани фаранҷинок ба тағи дар омада касеро, ки дар поёни меҳмонхона нишаста буд, имо карда ба берун барвард (Айний).

4. БА ҲОЛ ВА ҲЕЛҲОИ ОН:

А) ба ҳоли замон : Дар аввалҳои моҳи сентябр,ки пеш аз сар шудани соли таҳсили мадрасаҳои Бухоро мешавад,падарам писари калони Устохоча – Саидакбархочаро бо акаам ба Бухоро бурда монда омад (Айнӣ).

Б) ба ҳоли монандӣ :Дудхое,ки аз оташхонаи трактор мебаромаданд,монанди моҳичаҳои хокистарранг ,ки дар баҳри васеи шаффоф сайр кард гарданд,дар ҳавои соф шино мекарданд (Айнӣ).

В) ба ҳоли макон :Рузе аз рузҳо бо он дустам дар лаби ҳавзи Девонбегии шаҳри Бухоро,ки ягона сайргоҳи он шаҳр буд,саёҳат карда мегаштем (Айнӣ).

5. БА ХАБАРИ САРЧУМЛА : Ин ҳамон мактаб буд,ки мо аз ҷиҳати нағз ба роҳ монда шудани корҳои таълим ва тарбия санҷида будем.Дар ҳақиқат ҳам, ин об ҳамон обест,ки аз мағзи сангпороҳои куҳ софкорӣ ёфта баромадааст (айнӣ).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА

Чумлаи пайраве, ки пуркунанда ва ё хабари сарчумларо шарҳу эзоҳ медиҳад,чумлаи пайрави пуркунанда меноманд.Чумлаи пайрави пуркунанда ба сарчумла асосан бо ёрии пайвандаки тобеъкунандаи “ ки ” тобеъ мегардад.Лекин баъзан пайвандакҳои аз ин ки дар бораи ин ки, дар бораи он ки, дар ҳусуси он ки, дар ҳусуси ин ки , аз он ки ва ғайра тобеъ мешавад: Падарам ба тағоям фармуд,ки шохҳои дарахтони бед,сафедор,тут ва гучумро бурида як қисми он шохҳоро ба назди боғи девордор кашонад (Айнӣ).

Чумлаи пайрави пуркунанда ба саволҳои **чируу,аз чиу, киро у, аз киу, дар бораи ки у, дар бораи чиу,дар ҳусуси киу, дар ҳусуси чиу** ҷавоб мешавад.

Чумлаи пайрави пуркунанда вобаста ба ифодаи хабари пуркунандаи сарчумла ду хел мешавад.

1.Чумлаи пайрави пуркунандае,ки пуркунандаи бевоситаи сарчумларо эзоҳ медиҳад:

Соҳибкор пурсид,ки ман аз кучо омадам (Муҳаммадиев).Ман ҳаминро ҳам фаҳмидам,ки у ба ояндаи хубе умедвории кавме доштааст (Айнӣ).

2.Чумлаи пайрави пуркунанда,ки пуркунандаи бавоситаи сарчумларо эзоҳ медиҳад :

Дар бораи он ки ба сари болини кампири бенаво ва бекас рафтанд,аз ҳоли у хабар гирифтанд лозим аст (Айнӣ).

Чумлаи пайрави пуркунанда пеш аз сарчумла ва пас аз сарчумла **ҷойтир** мешавад:

1.ПЕШ АЗ САРЧУМЛА :Аз ҳусуси он ки ҳозир ҳам ақлу ҳуши онҳо аз ақлу ҳуши мо расотар аст,ман ба шумо гап наметанам (Ҳаким Карим).

2.ПАС АЗ САРЧУМЛА : Ман дидам,ки вай фикри ба роҳ даромадан надорад. Мегуянд,ки ҳучуми рег то деҳаи Саида ва кӯғони Вардонзех расидааст.

МАЪРУЗАИ 9
(2 соат)
МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ ЧУМЛАИ
ПАЙРАВИ ҲОЛ

Н а к ш а :

1. Хусусиятҳои грамматикӣи ҷумлаҳои пайравӣ ҳол
2. Қорбасти ҷумлаҳои пайравӣ ҳол ва доираи истеъмоли онҳо дар забони адабии муосири тоҷик
3. Вазифаи пайвандҳои серистеъмоли тобеъкунандаи таркиби дар ҷумлаҳои пайравӣ ҳол
4. Хелҳои ҷумлаҳои пайравӣ ҳол
5. Ҷумлаи пайравӣ тарзи амал
6. Пайвандҳои махсуси ҷумлаҳои пайравӣ тарзи амал
7. Вазифаи калимаҳои ҳамнисбат дар ҷумлаҳои пайравӣ тарзи амал
8. Ҷои ҷумлаи пайравӣ тарзи амал дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ
9. Ҷумлаи пайравӣ микдору дараҷа ва хусусиятҳои грамматикӣи он
10. Пайвандҳои ҷумлаи пайравӣ микдору дараҷа
11. Калима ва таркибҳои ҳамнисбат дар ҷумлаи пайравӣ микдору дараҷа
12. Ҷои ҷумлаи пайравӣ микдору дараҷа

Мафҳуми асосӣ

Ҷумлаҳои пайравӣ ҳол ва хусусияти грамматикӣи онҳо. Пайвандҳои таркибӣ дар ҷумлаҳои пайравӣ ҳол. Хелҳои ҷумлаҳои пайравӣ ҳол аз руи маъно: пайравӣ тарзи амал, микдору дараҷа, монандӣ, сабаб, мақсад, замон, макон, натиҷа, шарт ва ҳилоф. Доираи истеъмоли ҷумлаҳои пайравӣ ҳол дар забони адабии тоҷик. Ҷумлаи пайравӣ тарзи амал. Пайвандҳои ҷумлаи тарзи амал. Калима ва таркибҳои ҳамнисбат. Ҷои ҷумлаи пайравӣ тарзи амал. Ҷумлаи пайравӣ микдору дараҷа. Воситаҳои грамматикӣ дар ҷумлаи пайравӣ микдору дараҷа.

Маълум аст,ки ҷумлаҳои пайравӣ ҳол аз руи маъно ва вазифаҳои синтаксисиашон ғуруҳи алоҳида ва ҳеле калони ҷумлаҳои пайравро ташкил медиҳанд.Дар ҷумлаҳои пайравӣ ҳол ҷиҳатҳои умумӣ ва фарқкунандаи ҷумлаҳои пайравӣ ҳол равшан ва пурра

ифода гардидаанд. Агар пайвандакҳо дар чумлаҳои пайрави сабаб ва хилоф роли асосӣ бозанд, дар чумлаи пайрави шарт мутобикати шаклҳои феълӣ –хабарҳои сарчумла ва чумлаи пайрав аҳамияти калон дорад.

Чумлаи пайрави ҳол аз руи ифодаи маъно бо пайрави тарзи амал, микдору дараҷа, монандӣ, сабаб, мақсад, натиҷа, макон, замон, шарт ва хилоф чудо мешаванд. Тавзеҳи ҳар яки онҳо мувофиқи мақсад аст.

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ТАРЗИ АМАЛ

Чумлаи пайраве, ки тарзу тариқи иҷро гардидани амали сарчумларо эзоҳ медиҳад, чумлаи пайрави тарзи амал меноманд.

Чумлаи пайрави тарзи амал бо пайвандакҳои тобеъкунандаи **ки, ба тавре ки, ба тарзе ки, дар ҳолате ки, бе ин ки, бе он ки, гуё ки, мисли ин ки, мисли он ки** ва ғайра тобеъ мешавад. Масалан:

Дар ариза рафти корро, ба тарзе ки ҳозир гуфта гузаштем, шарҳ додам. (Айнӣ). Раис ва миршаб, ба тавре ки факат дуяшон мешуниданд, дар ҷӣ борае ба гуфтугу даромаданд (Улуғзода).

1. Чумлаи пайрави тарзи амал ба хабар ва ё таркиби хабари сарчумларо шарҳ медиҳад.

Ў, уар ҳолате ки оташи хашми чашмонаш аз аввалӣ ҳам зиёдтар гардида буд, бо ман нигариста аз чояш хест (Айнӣ).

2. Чумлаи пайрави тарзи амал ба калимаҳои ҳамнисбат тобеъ мешавад:

Онҳо ба ҳамдигар ба тарзе нигоҳ мекарданд, ки маънии он ба ҳар ду фаҳмо буд (Раҳим Чалил).

Чумлаи пайрави тарзи амал пеш аз сарчумла, дар мобайн ва пас аз сарчумла ҷойгир мешаванд.

1. ПЕШ АЗ САРЧУМЛА: Дар ҳолате ки худам дастамро баоби хунук намезадам, ғуломон, ятимон, ҷупонон ва чоряккорони уро ҳар барин кор мефармудам (Айнӣ).

2. ДАР МОБАЙНИ САРЧУМЛА: Ҳола аз роҳча кадам монда, бе он ки овозе барорад, рост ба тағи айвон рафт.

3. ПАС АЗ САРЧУМЛА: Ман даррав чашмонамро бо остинам пок карда худро ҷунон нишон додам, ки аз калтаки хурдагиам парво надорам.

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МИКДОРУ ДАРАҶА

Чумлаи пайраве, ки микдор андоза ва дараҷаи иҷро гардидани амали сарчумларо нишон медиҳад, чумлаи пайрави микдору дараҷа меноманд.

Чумлаи пайрави микдору дараҷа ба сарчумла бо ёрии пайвандакҳои **ки, ба дараҷае ки, то ба дараҷае ки, ба микдоре ки, ба андозае ки, ба ҳадде ки, то ба ҳадде ки, ба кадре ки, ҳар кадар ки** ва ғайра тобеъ мегардад. Масалан:

Як қисми бандиёи кушташавандаро дар ҳамин "реғхона", ба кадре ки ҷо, гунҷониш меод, андохтанд (Айний).

Чумлаи пайрави микдору дараҷа одатан тамоми мазмуни сарчумларо эзоҳ медиҳанд:

1. Миршаб ба тарафи дарвозаи арк нигоҳ карда, ба дараҷае ки қариб буд сараш ба замин расад, ҳам шуда се бор таъзим кард (Айний).

2. Чумлаи пайрави микдору дараҷа ба калимаҳои ҳамнисбати сарчумла тобеъ мешаванд:

Ҳаво ҷунон шаффоф буд, ки роҳи калон бо дарахтони дар ду канораш қатор саф кашида то дур намоён буд (Улӯғзода). Аҳмад ба дараҷае зад, ки аз ҷоҳои ҷубрасида хун шорида ҷубро рангин кард (Айний).

Чумлаи пайрави микдору дараҷа пеш аз сарчумла, пас аз сарчумла ва дар мобайни сарчумла ҷойгир мешавад:

1. ПЕШ АЗ САРЧУМЛА : Ҳар қадар ки ғоида зиёд мешуд, иштиҳои пахтачинон ҳамон қадар зиёд мегардид (Айний).

2. ДАР МОБАЙНИ САРЧУМЛА : Онҳо душманро, ба андозае ки дигар сар бардошта натавонад, мезаданд ва маҳв мекарданд (Айний).

3. ПАС АЗ САРЧУМЛА : у чаву бедаро ба кадре талаб кард, ки дар як сол ба як асп расад (Айний). То пур шудани истакон қанд меандозам, ба ҳаде ки ҷояш рехта меравад.. (Айний)

Савлҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Чумлаҳои пайрави ҳол ҷӣ гуна хусусият доранд
2. Хелҳои чумлаҳои пайрави ҳолро гуед
3. Чумлаи пайрави тарзи амал чисту
4. Пайвандҳои чумлаи пайрави тарзи амалро номбар кунед
5. Чумлаи пайрави тарзи амал қадом аъзоҳои сарчумларо эзоҳ медиҳад
6. Ҷои чумлаи пайрави тарзи амалро гуед ва мисолҳо оред
7. Чумлаи пайрави микдори дараҷа чисту
8. Пайвандҳои чумлаи пайрави микдору дараҷаро номбар кунед
9. Чумлаи пайрави микдору дараҷа ва ҷои онро гуед

Адабиётҳо:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3. Душанбе 1989 саҳ. 119-121
2. Тоҷиев Д.Т. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1981 саҳ 76-93
3. Ниёзмӯҳаммедов Б. Ва Ш. Рустамов. Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1968 саҳ 26-38

МАЪРУЗАИ 10

(2 соат)

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МОНАНДӢ, ЗАМОН, МАКОН, НАТИЧА

Накша:

1. Чумлаи пайрави монандӣ
2. Пайвандакҳои махсуси чумлаи пайрави монандӣ
3. Чои чумлаи пайрави монандӣ
4. Чумлаи пайрави замон ва пайвандакҳои ҳоси он
5. Чумлаи пайрави макон ва хусусиятҳои махсуси грамматикӣ он
6. Пайвандакҳои чумлаи пайрави макон
7. Чои чумлаи пайрави макон
8. Чумлаи пайрави натиҷа
9. Хусусиятҳои грамматикӣ чумлаи пайрави натиҷа
10. Чои чумлаи пайрави натиҷа

Мафҳуми асосӣ

Чумлаи пайрави монанди ва пайвандакҳои махсуси он. Калимаҳои ҳамнисбат. Аъзоҳои сарчумларо тавзеҳ додани чумлаи пайрави монанди. Чои чумлаи пайрави монанди. Чумлаи пайрави замон. Пайвандакҳои ҳоси чумлаи пайрави замон. Чумлаи пайрави макон ва пайвандакҳои он. Калимаҳои ҳамнисбат ба чумлаҳои пайрави макон. Чои чумлаи пайрави макон. Чумлаи пайрави натиҷа ва хусусиятҳои грамматикӣ он.

Чумлаи пайраве, ки амали сарчумларо ба тарки монандкунӣ, киёс, муҳокима шарҳ медиҳад, чумлаи пайрави монандӣ. Меноманд.

Ин чумлаи пайрав ба сарчумла бо ёрии пайвандакҳои тобеъкунандаи ки, мисли он ки, мисли ин ки, монанди он ки, монанди ин ки, чунон ки, ба монанди он ки, ба монанди ин ки, ҳамчунон ки, гуё ки, ба тарзе ки, ки гуё, гуё ин ки, ба тавре ки, ба тариқи ки, чи тавре ки, чи навъ ки ва ғайра тобеъ мешавад. Масалан: Борон, чунон ки аз чандин ҳазор сатил ба якбора мерехта бошад, бошиддат меборид (Айни).

1. Чумлаи пайрави монандӣ одатан тамоми мазмуни сарчумларо эзоҳ медиҳад. Масалан:

Сохибхона, монанди он ки танҳо бошад, ба кори таълиф машғулӣ мекард.

2. Чумлаи пайрави монандӣ бар эзоҳи калимаю таркибҳои ҳамнисбат меояд. Масалан:

Бибиюиша худро ба Ибод ҷунон вонамуд кард, ки гуё то ҳол Одинаро ба хонаи ҳучаинаш рафта мепиндошт (Айнӣ).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ЗАМОН

Чумлаи пайраве, ки вақту ҳангоми иҷро шудан ё нашудани амали сарчумларо нишон медиҳад, чумлаи пайрави замон меноманд.

Ин чумлаи пайрав ба сарчумла бо пайвандакҳои тобеъкунандаи ки, вақте ки, ҳангоме ки, даме ки, чун, чу, пеш аз он ки, пас аз он ки, ҳамин ки, баробари ин ки, баробари он ки ва ғайраҳо тобеъ мегардад. Масалан: вақте ки Азизхон ду-се руз бедарак шуда мерафт, ҷураҳояш уро ба хонаҳои ҳешовандони худ мебурданд. (С. Улуғзода. субҳи ҷавонии мо). Ҳамин ки вай аз хона баромад, қудак баруи палоси айвон худро-партофт (С. Улуғзода. Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави замон бар эзоҳи ҷунин аъзоҳои сарчумла меояд:

А) Тамоми мазмуни сарчумларо эзоҳ медиҳад. Чун аз дарвоза баромадам, Кутбия дар роҳрав ба ман ру ба ру омад (С. Айнӣ. Еддоштҳо).

Б) Ба калимаю таркибҳои ҳамнисбат тобеъ шуда, онро эзоҳ медиҳад. Вақте мо ба болои купрук расидем, ки кишти ба соҳил наздик шуда буд (Ҳасан Ирфон).

Чумлаи пайрави замон дар таркиби чумлаҳои мураккабӣ тобеъ ба тариқи зайл ҷойгир мешавад.

А) Пеш аз сарчумла ҷойгир мешавад. Аз бозе ки ҳамин бачаи мусофир ба дара омад, бештарини бачагон дар паи бозию шуҳи афтода аз парвариши молҳо бисер бепарво шуда рафтанд (С. Айнӣ. Дохунда).

Б) Дар мобайни сарчумла меояд. Домулло, дар вақте ки ҷашмони худро нимпуш карда, хомуш истода хат менавишт, ришаш ба ман хеле аҷиб менамуд (С. Айнӣ. Мактаби кӯҳна).

В) Пас аз сарчумла меояд. Ду таноби боқимондашро ҳам ғурухта писарамро туй мекунам ғуфта истода будам, ки он қонун ва низоми баромад (С. Айнӣ. Гуломон).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МАКОН

Чумлаи пайраве, ки ҷой, макон ва мавқеи иҷро гардидани амали сарчумларо нишон медиҳад, чумлаи пайрави макон меноманд.

Ин чумлаи пайрав ба сарчумла бо пайвандакҳои тобеъкунандаи ки, ҷое ки, аз ҷое ки, ба ҷое ки, дар ҷое ки, ҳар қучо ки, ба ҳар ҷое ки ва амсоли инҳо тобеъ мешавад ва ба соғҳои қучо, аз қучо, дар қучо, то қучо, ба қучо ва ғайра ҷавоб мешавад.

Масалан: Ҳар ҷо ки илму дониш бошад, он ҷо манзили ман аст (С. Улуғзода. Ибни Сино). Он маблағро, ба ҷое ки ҳудаш ва он саройбон медонист, ҳамроҳаш бурда мондам (С. Айнӣ. Марги судхур).

Чумлаи пайрави макон тамоми мазмуни сарчумла ва инчунин калимаю таркибҳои хамнисбатро тавзеҳ медиҳад.

А) Тамоми мазмуни сарчумларо эзоҳ медиҳад: Дар ҷое ки зулму ситам ҳаст, он ҷо ҳароб мешавад (С.Айни Гуломон).

Б) Ба калима ва таркибҳои хамнисбат тобеъ шуда, онҳоро эзоҳ медиҳад: Пахта дар ҷое меруяд, ки дар он ҷо ба кадри кифоя обу гарми бошад (С.Айни.).

- Чумлаи пайрави макон дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба тарки зайл ҷойгир мешавад:

1. Пеш аз сарчумла ҷойгир мешавад: Дар ҷое ки интизом ҳаст, он ҷо кор пеш меравад (Аз рузнома).

2. Дар мобайни сарчумла меояд: Бой ба даруни арқ, дар ҷое ки ба саломи амир омадагон ва дигар аҳли хочат нишаста интизори мекашиданд, хозир буд (С.Улугзода).

11. Пас аз сарчумла меояд: Сайёра моро ба ҷое овард, ки як гуруҳ меҳмонон дар атрофи миз нишаста, суҳбат мекарданд (Ф.Мухаммадиев).

Чумлаи пайрави натиҷа

Чумлаи пайраве, ки натиҷа ё ҳулосаи фикри дар сарчумла ифодашударо ифода мекунад, чумлаи пайрави натиҷа меноманд. Ин чумлаи пайрав ба сарчумла танҳо бо пайвандаки тобеъкунандаи «ки» тобеъ мегардад. Масалан:

Як табассуми латиф, бачагона ва маъсумона дар руи у шукуфт, ки уро боз ҳам зеботар гардонд (Р.Чалил). Ба манкал ва сандалиҳо уду анбар месухтанд, ки ҳама ҷо муаттар мегашт (Ч.Икромӣ. Духтари оташ).

Чумлаи пайрави натиҷа ҳамеша пас аз сарчумла омада, тамоми мазмуни сарчумларо эзоҳ медиҳад: Ин вақт аз қафои хавлиамон машинаи боркаш гузашт, ки садои вай ҳамаро ларзонду ҳоби маро гурезонд (Р.Чалил. Шуроб).

Баъзан барои қувват додани маънои натиҷа дар таркиби чумлаи пайрав пас аз пайвандаки «ки» таркибҳои дар натиҷа, бинобар ин қорбасти мешавад. Масалан, Рузе ба ман бо Нурмуҳаммадад суҳбати дурудароз қардан рост омад, ки дар натиҷа бо он мувоҳиша ман ҳақиқати аҳволи он онларо пурра фаҳмида гирифтам (С.Айни. Ёддоштво).

Чумлаи пайрави натиҷа дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳамеша пас аз сарчумла воқеъ мегардад. Масалан, Зоҳиран, ин маслиҳати мулло Барот ба усто Мухтор маъқул афтод, ки ҷеҳраи ғамгини у каме кушода шуда, чинҳои абрувонаш як андоза барҳам хурданд (Ф.Ниёзи Духтари ҳамсоя).

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Чумлаи пайрави монанди чисту
2. Пайвандакҳои чумлаи пайрави монандиро номбар кунед ва як чумлаи пайрави монанди созед.
3. Ҷои чумлаи пайрави монандиро фаҳмонед.

4. Чумлаи пайрави замон чисту
5. Пайвандакҳои чумлаи пайрави замонро номбар кунед
6. Чумлаи пайрави замон ба кадом аъзоҳои сарчумла тобеъ мешаванд?
7. Чои чумлаи пайрави замон дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ чи нафъ асту
8. Чумлаи пайрави макон чисту
9. Калимаҳои ҳамнисбат дар чумлаҳои пайрави макон чи гуна вазифаро адо мекунанд, фахмонед
10. Чумлаи пайрави макон ба кадом аъзоҳои сарчумла тобеъ мешавад?
11. Чумлаи пайрави натиҷа чисту
12. Хусусияти ба худ ҳосилшудаи чумлаи пайрави натиҷаро бо мисолҳо фахмонед.

А Д А Б И Ё Т Х О:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3. Душанбе 1989. саҳ. 129-138
2. Тоҷиев Д.Т. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1981. саҳ. 100-130
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1984. саҳ. 265-270
4. Б.Ниёзмӯҳаммадов Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1968. саҳ. 86-90

МАЪРУЗАИ 11

(2 соат)

Чумлаҳои пайрави сабаб ва мақсад

Накша:

1. Чумлаи пайрави сабаб ва хусусиятҳои синтаксисии он
2. Пайвандакҳои ҳоси чумлаи пайрави сабаб
3. Тамоми мазмуни сарчумла ва калимаҳои ҳамнисбатро тавзеҳ додани ин чумлаи пайрав
4. Чои чумлаи пайрави сабаб
5. Чумлаи пайрави мақсад ва пайвандакҳои он
6. Тобишҳои маъноии чумлаи пайрави мақсад
7. Чои чумлаи пайрави мақсад

Мафҳуми асосӣ

Чумлаи пайрави сабаб ва хусусиятҳои он. Пайвандакҳои тобеъкунанда. Чои чумлаи пайрави сабаб. Чумлаи пайрави мақсад ва тобишҳои маъноии он. Шаклан мутобикат намудани чумлаҳои пайрави сабаб ва мақсад.

Чумлаи пайрави сабаб

Чумлаи пайраве, ки сабаби иҷро шудан ё нашудани амали сарчумларо нишон медиҳад, чумлаи пайрави сабаб меноманд.

Чумлаи пайрави сабаб ба сарчумла бо ёрии пайвандакҳои тобеъкунандаи аз сабаби ин ки, аз сабаби он ки, чунки, чун, зеро ки, азбаски, модомеки, бинобар ин ки, аз он ки, ба сабаби ин ки, ба сабаби он ки, чаро ки ва ғайраҳо тобеъ мешавад. Барои муайян намудани чумлаи пайрави сабаб ба сарчумла бо саволҳои «барои чию», «чарою», «аз чи сабабу» ва амсоли инҳо мурочиат кардан мумкин аст. Масалан: Ин хабар моро бисёр парешон кард, чунки ман ба вай зиёда омухта шуда будам. (С.Айний Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави сабаб бар эзоҳи тамоми мазмуни сарчумла ва калимаҳои ҳамнисбат меояд:

А) бар эзоҳи тамоми мазмуни сарчумла: ман тарсида кадамамро тез-тез мондам, зеро ки онҳоро оворагард ё дузд гумон карда будам. (С.Улуғзода Субҳи ҷавонии мо).

Б) бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат: Хадича барои он ба берун баромада натавонист, ки беист борон бошидлат меборид. (С.Айний Кулӣёт).

Чумлаи пайрави сабаб дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ чунин ҷойгир мешаванд:

1. Пеш аз сарчумла меоянд: Азбаски вай муҳандис буд, нозуқиҳои ин ҳунари худро ба боғчаи худ сарф карда буд. (С.Айний Ёддоштҳо)
2. Дар мобайни сарчумла меояд: Муйсафед, ки ба таклифи ҳудаш ҷавоби катъӣ гирифта натавонист, бори ғамаш аз аввала

зиёдтар шуда, бо кавоки овезон аз чойхона баромада рафт.
(А.Дехотӣ Асарҳои мунтахаб)

3. Пас аз сарчумла меояд: Ба ғайр аз вай ҳоло ҳеҷ кас бо ин роҳ намеояд, зеро ин ягона роҳ ба кишлоки Гулистон аст.
(Ҷ.Иқромӣ Шодӣ).

Чумлаи пайрави максад

Чумлаи пайраве, ки максади ӯро гардидани амали сарчумларо ифода менамояд, чумлаи пайрави максад меноманд

Ин чумлаи пайрав ба сарчумла бо пайвандаҳои тобеъкунандаи ки, барои он ки, барои ин ки, то, то ки, то ин ки, бо максади ин ки, бо максади он ки, чунон ки, барои хамин ки, барои хамон ки, ба умеди ин ки, аз баҳри он ки, ба нияти ин ки, ба нияти он ки ва амсоли инҳо тобеъ мешавад. Барои муайян намудани чумлаи пайрави максад ба сарчумла бо саволҳои барои чи, чаро, бо чи максад ва ғайра мурочиат бояд кард. Масалан: Вай дар шаҳр кор мечуст, то музде пайдо намуда, руз гузаронад (аз рузнома). Барои он ки руш ба руи пирамард наафтад, ба хоначаи майдае даромада ба қор меафтад (аз рузномаи Овози тоҷик).

Чумлаи пайрави максад асосан ба тамоми мазмуни сарчумла ва сониян ба калима ва таркибҳои ҳамнишбат тобеъ мегардад:

А) Ба тамоми мазмуни сарчумла:

Шоди ҷубдастаашро ба даст гирифта, дар қанори киштзор мегашт, ки мабодо рама ба даруни кишти мардум надарояд (С. Айни Ҷитим).

Б) Бар эзоҳи калимаҳои ҳамнишбат меояд: Ин хона барои он сохта шуда буд, ки меҳмонони аз роҳи дур омадагӣ бемалол дам гирифта раванд (С. Айни Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави максад низ пеш аз пас аз ва дар мобайни сарчумла ҷойгир мешавад.

1. Пеш аз сарчумла меояд: Барои он ки Мухтор аз хоб бедор нашавад, ман сарамро ба қурпа печонда бесадо мегиристам. (С. Улугзода. Субҳи ҷавонии мо).

2. Дар мобайни сарчумла: Чура, бо максади он ки ба саволҳои марди савора ҷавобҳои равшан диҳад, аввалан хуб фикр мулоҳиза мекард. (Р. Чалил).

3. Пас аз сарчумла меояд: Ҳамон саисро ҳамроҳ мегирем, то ки дар роҳ ба аспҳоямон дуруст нигоҳубин кунад. (С. Айни Пуломон).

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Чумлаи пайрави сабаб чисту
2. Пайвандаҳои чумлаи пайрави сабабро гуед
3. Чои чумлаҳои пайрави сабаб чӣ навъ аст
4. Чумлаи пайрави максад чисту
5. Чумлаи пайрави максад қадом аъзоҳои сарчумларо эзоҳ медиҳад
6. Воситаҳои грамматикӣ чумлаи пайрави максадро номбар кунед

Адабиётҳо:

1. Рустамов Ш. Чумлаҳои мураккаби тобӣ бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе 1968
2. Тоҷиев Д.Т. чумлаҳои мураккаби тобӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1981 сах. 100-1222
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Кисми 2. Душанбе 1984 сах. 270-273

МАЪРУЗАИ 12

(2 соат)

Чумлаҳои пайрави шарт ва хилоф

Накша:

1. Чумлаи пайрави шарт ва пайвандакҳои тобеъкунандаи он
2. Калимаҳои ҳамнисбат дар чумлаи пайрави шарт
3. Чои чумлаи пайрави шарт
4. Чумлаи пайрави хилоф ва хусусиятҳои грамматикӣи он
5. Пайвандакҳои ҳоси чумлаи пайрави хилоф
6. Чои чумлаи пайрави хилоф

Мафҳуми асосӣ

Чумлаи пайрави шарт ва муносибати он бо сарчумла. Воситаҳои грамматикӣ. Вазифаи калима ва таркибҳои ҳамнисбат дар чумлаи пайрави шарт. Чои чумлаи пайрави шарт. Чумлаи пайрави хилоф ва пайвандакҳои тобеъкунандаи хилофӣ.

Чумлаи пайрави шарт

Чумлаи пайраве, ки шартӣ иҷроӣ амали сарчумларо нишон медиҳад, ё иҷроӣ амали сарчумларо ба ҷгон шарт вобаста мекунад, чумлаи пайрави шарт меноманд.

Ин чумлаи пайрав ба сарчумла бо пайвандакҳои тобеъкунандаи ки, агар, агар ки, гар, ар, ба шарте ки, модоме ки, вақте ки, чун, ба шартӣ ин ки, ба шартӣ он ки ва амсоли инҳо тобеъ мегардад ва ба саволҳои ба қадом шарт, ба шартӣ чи ва ғайра ҷавоб хоҳад шуд. Масалан:

Агар он турки шерози ба даст орад дили моро,

Ба ҳоли хиндуяш бахшам Самарқанду Бухоро.

Хофизӣ Шерозӣ

Агар аз Сари Чуй баромада, аз даруни кӯхсор ба Курғонтеппа пинҳони рафтани шавед, роҳи шумо аз даруни Дарай Нихон меафтад (С. Айни Дохунда).

Чумлаи пайрави шарт одатан тамоми мазмунӣ сарчумларо эзоҳ медиҳад, баъзан бар эзоҳи калима ва таркибҳои ҳамнисбати сарчумла низ хоҳад омад. Масалан:

А) Бар эзоҳи тамоми мазмунӣ сарчумла: Агар ман ярок медоштам, чанде аз он сагонро кушта, баъд аз он ба даст меафтадам (С. Айни Ҷулӣёт).

Б) Бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат меояд: Хукми ҳоким ба шарте раво аст, ки аз шарият берун набарояд (С. Улуғзода. Восеъ).

Чумлаи пайравӣ шарт дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъҷойҳои гуногун дорад:

1. Пеш аз сарчумла меояд ва тамоми мазмунӣ сарчумларо таъзеҳ медиҳад: Дар сурате ки амлоқдор ним таноб гуфта менависад, пайқол-пайқол киштҳои уро «ин посираи оксаққол» гуфта партофта меравад (С. Айни. Қулӣёт).
2. Дар мобайни сарчумла меояд: Соҳиби ҳона, то вақте ки ба воситаи бобо он саисонро рози накунад, саиси дигаре дар он ҷо қор намекард (С. Айни. Ёддоштҳо)

3. Пас аз сарчумла меояд: Вай аз ин рохаш барнамегардад ба шарте ки дигарон ба у ёри расонанд(Р.Чалил).

4.

Чумлаи пайрави хилоф

Чумлаи пайраве, ки ба ичрои амали сарчумла мамониат мекунад, ё мухлифи фикри он мебошад, вале амали сарчумла ичро мешавад ва фикри он тасдиқ мегардад, чумлаи пайрави хилоф меноманд.

Чумлаи пайрави хилоф ба сарчумла бо ёрии пайвандакҳои ки, хам, агарчи, харчанд, харчанд ки, агарчанд, агарчанде ки, бо вучуди ин ки, бо вучуди он ки, сарфи назар аз он ки, қатъи назар аз он ки, ба чои он ки, ба чои ин ки, дар ивази ин ки, дар ивази он ки, бо он ки ва амсоли инҳо тобеъ мешавад. Масалан Ятим баъд аз дидани ин аломат гуфтугузори худро бо Норбиби давом кунонида истода бошад хам, чашми худро аз дарё намеканд(С.Айни Ятим).

Чумлаи пайрави хилоф одатан бар эзохи тамоми мазмуни сарчумла меояд: Агарчи барфҳои камарҳои кӯҳ аз таъсири офтоби баҳор кайҳо об шуда, ба чои барфи сафед гиёҳҳои кабуд руида буданд, куллаҳои кӯҳ ханӯз қулоҳи сафеди худро аз сар бадар накарда буданд(С.Айни. Одина). У агарчи нармак-нармак пой мениход, ба суи қулбаи худ монанди мурғи аз қафас озодшуда парида мерафт(Р.Чалил. Шӯроб).

Чумлаи пайрави хитлоф бо пайвандакҳои гуногун ба сарчумла тобеъ мегардад ва тамоми мазмуни сарчумларо тавзеҳ медиҳад. Масалан: Агарчанде ки он вақт ман дар дигар ҷо будам ва онро дидаам, боз як бори дигар нияти дидан дорам.(Р.Чалил).

Чумлаи пайрави хилоф дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ ҷойҳои гуногун дорад:

1. Пеш аз сарчумла ҷойгир мешавад: Харчанд ки гапаш хеле дурушт буд, вале аз он буи навозиш меомад(Ҳаким Карим).
2. Дар мобайни сарчумла меояд: Уқоб, дар ивази ин ки ба фарёди модари меҳрубон шафқат намояд, харгӯшбачагонро пора-пора кард(Ҳаким Карим).
3. Пас аз сарчумла ҷойгир мешавад: Нурали ба осийву обчувозсои муқобил баромаданро лозим, намедонист, гарчанде ки ин сохтмонро зарур ҳисоб намекард(Сотим Улуғзода Навобод).

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ:

1. Чумлаи пайрави шарт қисту
2. Пайвандакҳои тобеъкунандаи чумлаи пайрави шартро номбар кунед
3. Чои чумлаи пайрави шартро гуед ва мисолҳо оред.
4. Чумлаи пайрави шарт ба қадом аъзоҳои сарчумла тобеъ мегардад
5. Чумлаи пайрави хилоф ва ҳусусияти грамматикӣ онро фаҳмонед

6. Воситаҳои грамматики дар ҷумлаҳои пайрави ҳилоф кадомҳоянд?
7. Чои ҷумлаи пайрави ҳилофро бо мисолҳо фаҳмонед.

АДАБИЁТҲО:

1. Тоҷиев Д.Т. Ҷумлаҳои мураккаби тоҷиб дар забони адабии ҳозираи тоҷик.- Душанбе, 1981, саҳ 158-175
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3.- Душанбе, 1989, саҳ.138-150
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 2 . - Душанбе, 1984, саҳ.273-276

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ СЕРТАРКИБ

Накша :

1. Чумлаҳои мураккаби сертаркиб ва вазифаи онҳо дар матн
2. Чумлаҳои сертаркиби пайваст ва хусусиятҳои грамматикӣ онҳо
3. Чумлаҳои сертаркиби тобеъ ва ҳелҳои он: ҳампайрав, ҳампайрави чида, ғайричида, дараҷа ва қолибҳои гуногуни синтаксис
4. Хусусиятҳои ба худ ҳосил чумлаҳои чумлаҳои мураккаби сертаркиб
5. Ақидаҳои назари оиди чумлаҳои мураккаби сертаркиб
6. Хулосаҳо

Мафҳуми умумӣ

Маълумоти умумӣ дар хусуси чумлаҳои сертаркиб. Чумлаҳои сертаркиби пайваст. Тобишҳои маъноии якхела ва хархела дар чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб. Чумлаҳои сертаркиби тобеъ. Сертаркиби тобеи ҳампайрав, чида ва ғайричида. Чумлаҳои сертаркиби дараҷа ё паёпай. Чумлаҳои сертаркиби қолабҳои гуногундошта. Хусусиятҳои ҳосил чумлаҳои мураккаби сертаркиб.

ПАЙРАВИ ЧИДА ВА ҒАЙРИЧИДА

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои мураккаби тобеи мавҷуданд, ки онҳо аз се ва ё зиёда чумлаҳои содда ташкил ёфтаанд. Ин ғуруҳи чумлаҳоро чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб меноманд.

Дар забоншиносии тоҷик дар хусуси чумлаҳои тобеи сертаркиб мақолаҳо, рисолаҳои илмӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Чунончи, дар рисолаи илмӣ Д.Т.Тоҷиев « Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик » (Душанбе, 1981), Д.Т.Тоҷиев « Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба » (Душанбе, 1966), Ш.Рустамов « Чумлаҳои мураккаб бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик » (Душанбе, 1968), С.Атоббӯллоев « Чумлаи пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии ҳозираи тоҷик » (Душанбе, 1975), М.Набиев « чумлаҳои пайрави дараҷа дар чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб » (журнали « Мақтаби советӣ », 1981, №2), инчунин дар китобҳои дарсии « Грамматикаи забони тоҷикӣ, Синтаксис », (Душанбе, 1963), « Забони адабии ҳозираи тоҷик » (Душанбе, 1970), « Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик » (Душанбе, 1989) ва ғайра оид ба ин мавзу маълумоти мукаммал метавон пайдо кард.

Чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки бо якчанд чумлаи пайрав омадаанд, аз руи сохт чумлаҳои соддаеро ба ҳотир меоранд, ки дар

таркиби онҳо на факат як аъзои пайрав ягон сараъзоро эзоҳ медиҳад, балки якчанд аъзои пайрав яке аз сараъзохоро эзоҳ додааст, ё ки аъзои пайрави чумла аъзои пайрави дигари онро таъин мекунад ва ё аъзоҳои пайрави чумлаи содда чида мешаванд.

Одатан, дар забони тоҷикӣ чумлаҳои мураккаби тобеъ бо якчанд чумлаҳои пайрав ба сарчумла чумлаҳои пайрав ба ду тарз тобеъ мешаванд:

1. Чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки ҳамаи чумлаҳои пайравашон (катъи назар аз руи шумора) тобеи як сарчумлаанд.

2. Чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки як ё якчанд чумлаи пайрав тобеи сарчумла буда, чумлаҳои боқимонда яке ба дигаре тобеъ мешаванд, ки ин қабил чумлаҳоро тобеи дараҷа ё паёпай меноманд.

Азбаски дар ғуруҳи аввал чумлаҳои пайрав катъи назар аз руи шумора ва ҳелҳояшон ба як аъзои сарчумла тобеъ мешаванд, онҳоро Д.Т.Тоҷиев «Чумлаҳои тобеи ҳампайрав номидааст».

Ба ин ғуруҳи чумлаҳо ҳампайрав ном додани забоншинос ба фикри мо дуруст аст, зеро ин қабил чумлаҳои тобеи сертаркиб аз сертаркибаи дараҷа ё паёпай фарқ кардан барои ҳонанда хеле осон мегардад.

Дар дигар рисолаҳо, мақолаҳои илмӣ ва китобҳои дарсии кайдшуда истилоҳ мавриди истифода қарор нагирифтааст.

Чумлаҳои пайраве, ки бар эзоҳи як сарчумла меоянд, аз ҷиҳати мансубияташон ба навъҳои чумлаи пайрав якхелаву ҳархела ва аз ҷиҳати вазифа ва тарзи алоқа чидаву ғайричида мешаванд.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕИ СЕРТАРКИБИ ЧИДА

Чумлаҳои пайрави чида як ё якчанд аъзо ё ки тамоми сарчумларо аз як ҷиҳат эзоҳ медиҳанд ва ба як савол ҷавоб мешаванд. Дар байни чумлаҳои пайраву сарчумла алокаи тобеъ байни ҳуди чумлаҳои паёрав алокаи пайваст мушоҳида мешавад.

Чумлаҳои пайрави чида ба сарчумла бо ёрии ҳамон воситаҳои грамматикӣ алоқаманд мешаванд, ки дар чумлаҳои дутаркибаи тобеъ мушоҳида шуданд. Аммо дар чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб як пайвандак бо ҳар кадоми чумлаи пайрав тақрор омада метавонад. Ин ба вазифаҳои услубии воситаҳои грамматикӣ вобаста буда, дар сурати тақрори пайвандак алокаи ҳамаи чумлаҳои пайрав кавитар мешавад.

Чумлаҳои пайрави чида бо пайвандакҳои хоси худ ба сарчумла тобеъ шудаанд;

Азбаски дар ду қанори руд дарахтони тут сабзида буданд ва ҳар ҳафта ё понздаҳ рӯз аз руд об мегузашт, бошишгоҳи ман дар шароити он вақт ба Бухоро манзараи хубе дошт (Айнӣ).

Дар чумлаи мазкур ду пайрави сабаб тобеи тамоми сарчумланд, ки чумлаҳои пайрав бо сарчумла алокаи тобеъ ва байни худ алокаи пайваст доранд.

Барои ифодаи тобишҳои муайяни синтаксисӣ ҳелҳои ҷудоғонаи ҷумлаҳои пайрави чида дар дохили ҳар як ҷумлаи пайрав алоҳида ва тақрор омадани баъзе пайвандакҳои тобеъкунандаро талаб мекунад; "Агарчанде ки халки тоҷик дар асри Х Абуалӣ ибни Сино барин ходими илмӣ тиб дошт, агарчанде ки дар тамоми дунё табибҳо беморонро аз руи "Қунии тиб" ном китоби у табобат мекарданд, дар Тоҷикистон ягон беморхонае набуд ("Шарки Сурх")

Ҷумлаҳои пайрави ҳилоф ба тарзи чида барои эзоҳи тамоми мазмуни сарҷумла омадаанд.

Дар забони адабии тоҷик пайвандакҳои синонимӣ (вакте ки, даме ки, ҳангоме ки, ҷунки, зеро ки, чаро ки, гарчанде ки, ба тавре ки, мисли он ки, монанди он ки, гуё ки ва ғайраҳо) кам нестанд. Дар ҷумлаҳои пайрави чида гоҳо бо нияти ғурез аз тақрори пайвандакҳо ва таркибҳои пайвандакӣ бо муродифхояшон меоянд; Акнун то даме ки ҳуди муаллима руҳсаташон надиҳад, то лаҳзае ки занг шуд, бачаҳо ба танаффус бароем, намегуянд, аз ҷояшон намечунбиданд (Муҳаммадиев).

Дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои низ ҳастанд, ки пайравашон бо пайвандакҳои ҳаммаъно омада, вале ҷумлаҳои пайрав яке ба сарҷумла дигаре ба ҷумлаи пайрави яқум тобеъ мешаванд. Онҳо аз ғуруҳи ҷумлаҳои тобеи сертаркиби дараҷа ҳисоб меёбанд, ки бояд фарқ кард. Чунин фарқият дар китоби дарсӣ ишора нашудааст.

Дар забони адабии тоҷик ҳамаи ҷумлаҳои пайрав ба таври чида дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ омада метавонанд.

1. Ҷумлаи пайрави мубтадо; Инчунин ин ҳам маълум шуд, ки шогирдони у танҳо шогирдони шифоҳӣ набуд, яқ қисми муҳимми шогирдонашонро ба тарзи ғоибона ба воситаи мукотиба тарбия намудааст.

2. Ҷумлаи пайрави хабар; Ҳоло чизе, ки Одинаро хурсанд мекард, ин буд, ки акнун вай монанди пештара танҳо набуд, акнун вай барои кушода гирифтани дардҳои худ ё ки барои тарҷума кунонидани забони ҳоли худ ҳамдарида дошт.

3. Ҷумлаи пайрави муайянкунанда; Охир, ҳамон коре, ки онҳо "беобрӯй" ё "бепардагӣ" номиданд ва шумо онро қори ҳаррузаи мукаррарӣ мегуед, чист у

4. Ҷумлаи пайрави пуркунанда; Дунед ва огоҳ бошед, ки рузи вопасини амир расидааст, касраш вайрон, аркаш ба замин яқсон, бахтӣ рахташ сарнагун, тоҷу тахташ пурхун хоҳад шуд.

5. Ҷумлаи пайрави тарзи амал; Кузӣ дар ҳолате ки миёнаш аз рӯй бастагӣ ва ба дасташ яқ асои ҷавбеда дароз буд, дар лаби рӯди нав рост меистод (Айнӣ).

6. Ҷумлаи пайрави макон; Ҳар ҷо ки кор бошад ва ҳар ҷо ки моро талаб кунанд, ба ҳамон ҷо меравем ("Қомсомоли Тоҷикистон").

7. **Чумлаи пайрави сабаб**; Бо вучуди ин азбаски саноати бофандагии Россия ба муносибати чанги умумӣ аз хорич пахта дароварда наметавонист ва инчунин пахта ғайр аз бофандагӣ ба сабаби чанг ҳам сарф мешуд, бозори пахта аз одат берун гарм шуда рафт (Айнӣ).

✱ Мисли ҳамин дигар ҳелҳои чумлаҳои пайрави ҳол ба тарики чиди омада ба сарчумлаи худ тобеъ мешавад.

Чумлаи пайрави чиди байни худ мисли чумлаҳои мураккаби пайвасти муносибати маъноӣ грамматикӣ доранд, ки он ба воситаҳои гуногун ифода мегардад. Ҳаминро бояд гуфт, ки байни чумлаҳои пайрави чиди муносибатҳои сабабу натиҷа ва эзоҳӣ дида намешавад. Боқимонда муносибатҳои маъноӣ дар онҳо ҳамеша арзи вучуд доранд. Чунончи; Дар ин ҷо ҳаминро қайд карда гузаштанам зарур аст, ки ягон шеърӣ маро бо таҳаллусҳои Сифлӣ, Муҳтоҷӣ чунин касе надидааст ва ягон ғазали ба он таҳаллус навишта шударо худам ҳам дар ёд надорам ва нусхаҳои ин шеърҳо бошад баъд аз понздаҳ руз ё як моҳ ба дунё омаданашон бо танкиди худам нест карда шудаанд (Айнӣ).

Ҳамин тарик чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайравҳои чиди дар забони адабии тоҷик серистеъмол буда, онҳо ҳам дар шакли чиди ва ҳам якхела шуморида мешавад.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Чумлаҳои мураккаби сертаркиб чисту
2. Чумлаҳои сертаркиби пайвастро фаҳмонед
3. Чумлаҳои сертаркиб чанд ҳел мешаванду
4. Чумлаҳои ҳампайрави чиди чисту
5. Хусусиятҳои грамматикӣ чумлаҳои сертаркиби тобеъро гуед
6. Хулосаҳои назарӣ

АДАБИЁТҲО :

1. Тоҷиев Д.Т. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе, 1981
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, 3-Кисми - Душанбе, 1989,
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Кисми 2. - Душанбе, 1984,

МАЪРУЗАИ 14

(2 соат)

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ПАЙРАВҲОИ □АЙРИ ЧИДА

Накша:

1. Чумлаҳои ҳампайрави ғайричида
2. Чор навъи чумлаҳои ҳампайрави ғайричида
3. Хусусиятҳои фарқкунандаи чумлаҳои чида ва ғайричида
4. Чумлаҳои пайрави дараҷа -
5. Кулабҳои чумлаҳои сертаркиби тобеъ
6. Хулосаҳои назарӣ

Мафҳуми умумӣ

Чумлаҳои ҳампайрави ғайричида ва хусусиятҳои грамматикӣ онҳо. Мавқеи сарчумла ва чумлаҳои пайрав-дар чумлаҳои ғайричида. Чумлаҳои пайрави дараҷа ва тарзи ҷой гирифтани пайвандакҳо. Чор қолиби чумлаҳои сертаркиби тобеъ. Хулосаҳо.

Агар дар чумлаҳои муракаби тобеи сертаркиб чумлаҳои пайрави ҳелҳои гуногун тобеи як сарчумла ё ягон аъзои он шаванд, ё ин ки як ҳели чумлаи пайрав ба аъзоҳои мухталифи сарчумла тобеъ мешаванд, ки чумлаҳои пайрави ғайричида ба шумор мераванд, бинобар ин ҳелҳои пайрави ғайричида ду ҳел мешаванд; ғайричидаи ҳарҳела ва ғайричидаи якҳела.

Ҳар як чумлаи пайрави ғайричида бо пайвандакҳои тобеъкунандаи ҳоси худ интонация инчунин бо ёрии воситаҳои дигари тобеъкунандаи забон бевосита ба сарчумла тобеъ шуда меоянд. Чумлаҳои пайрави ғайричида паси ҳамдигар наомада, балки мувофиқи хусусияти синтаксисӣ ва аз руи талафоти фикр пеш аз сарчумла дар мобайн ва ё дар охири он меоянд, бинобар ин байни чумлаҳои пайрави ғайричида алокаи грамматикӣ дида намешавад.

Чумлаҳои муракаби тобеъ ба якчанд чумлаи пайрави ғайричида бештар ду чумлаи пайрав доранд, вале баъзан дар забон мислоҳе вомерхуранд, ки ба сарчумла аз ду зиёда чумлаҳои пайрав низ тобеъ шуда омаданд.

Аз руи муносибати ба сарчумла доштаи чумлаҳои пайрави ғайричида чумлаҳои муракаби тобеъ, ки бо якчанд чумлаи пайрави ғайричида омаданд, чор ҳел омаданд;

1. Чумлаи пайрави навъи гуногун факат як аъзои сарчумларо эзоҳ медиҳад.

Ясаул бе он ки пои худро аз рикоб (узангу) барорад, бо пошонаи музааш ба сари синаи Гулнори дилафгор ҷунон зад, ки мурдавор парида якчанд кадам*поинтар ба чуқури афтод ва як чир зада хомуш монд (Айнӣ).

Дар чумлаи мазкур як сарчумла ва ду чумлаи пайрав ; яке тарзи амал ва дигаре микдору дарача аст. Ба хабари сарчумла тобеъ шудаанд.

2.Чумлаҳои пайрави ғайричида ба тамоми мазмуни сарчумла тобеъ мешаванд.

Ман агар замини онҳоро намехаридам, аз дусар вайро алаф зер карда мерафт, чунки қуввати худӣ онҳо ба коридани заминашон намерасид (Улугзода).

3.Сарфи назар аз ҳелҳояшон, чумлаҳои пайрав ба аъзоҳои гуногуни сарчумла тобеъ мешаванд;

Ба тарафе ки пирамард рафта буд, нигоҳ карда дидам, ки у ба суи ошхонаи майдони мо мерафт (Раҳим Чалил).

4.Яке аз чумлаҳои пайрави ғайричида ба тамоми сарчумла тобеъ шуда, дигаре бар эзоҳи ягон аъзои он омадааст;

Боз агар як микдор роҳ равед, ниҳоят ба миёнҳои дара мерсед, ки дар он ҷо як чашмаи равои шаршарадоре дар ҷавлон аст (Дохунда).

Чи тавре ки кайд шуд, чумлаҳои пайрави ғайричида аз руи мансубияташон ба ин ё он ғуруҳи чумлаҳои пайрав якхела ва ҷархела мешаванд.

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои мураккаби ғайричидаи якхела ва чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави чида танҳо аз як ҷиҳат монанд мебошанд; дар ҳар ду ғуруҳ ҳам чумлаҳои пайрав якхелаанд ва онҳо метавонанд ба як савол ҷавоб дода бо пайвандакҳои якхела тобеъ шаванд.

1.ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҒАЙРИЧИДАИ ЯКХЕЛА;

Дар дасту ҷое, ки як шаби дароз бо чилбури пашмибузи басташуда буданд, дар зонухое, ки онҳоро катъ карда дар ҳамаи онҳо калтак гузаронида монда буданд, дар танҳое, ки дар ҳавои сарди барфдор дар миёнаи чиркобҳо ях баста монда буданд, дар саҳрое, ки бо зарбаи кундоқҳои милтик қафида буданд, мадори ҳаракат қардан ҳеч намонад буд (Айний).

Чумлаҳои пайрави гуногун ба таври ғайричидаи якхела дар забони адабӣ мавриди истифода қарор мегиранд ;

А .Чумлаи пайрави монандӣ : Мисли он ки дар хоб дида бошам, ба ёдам мондааст, ки гуё мудирӣ илмӣ ба ман мегуфт (Иқромӣ).

Б. Чумлаи пайрави замон: Пеш аз он ки Шариф ва Одина аз хонаводаи у ҳабаре расонад, маро лозим аст, ки баъд аз сафари дуввуми Одина ба Фарғона воқеаҳои ба вай дахлдорро ба хонандагон ҳикоя намоям (Айний).

В. Чумлаи пайрави сабаб : Модом ки Нуралӣ ин тарз оромона ғап мезанад, маълум мешавад, ки роҳи манъ қардани никоҳи Шодигул ва Туробро медонад (Улугзода).

Г. Чумлаи пайрави шарт : Агар эҷодиети рассом тамошобинро ба ҳаяҷон орад, пас маълум мешавад, ки асар замонавист.

Ҳамин тарик, чумлаҳои пайрави ғайричида якхела серистеъмоланд.

2. ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲАҶЕЛА :

Дар ин кабил чумлаҳои мураккаби сертаркиб чумлаҳои пайрави гуногун ба аъзоҳои гуногун, ё тамоми мазмуни сарчумла ба тариқи омехта тобеъ мешаванд, ки ин гуруҳ чумлаҳои тобеъ нисбатан серистеъмоланд :

Буз дар вақте ки ҷаҳкак зада ҷон меод, ришаш, ҷунон ки риши мактабдор дар вақти гап заданаш меҷунбид, ҳаракат мекард (Айний)

Ҳамин тарик, чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб дар забони адабии ҳозираи тоҷик микдоран хеле бисёр буда, онҳо барои ифодаи воқеа – ҳодисаҳои нисбатан мураккаби зиндагӣ, ҳастӣ мавриди истифода қарор мегиранд. Онҳо асосан дар услубҳои бадеӣ, илмӣ, публицистӣ ва расмӣ – коргузори нисбатан бештаранд.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Чумлаҳои ҳампайрави ғайричида чисту
2. Чумлаҳои ҳампайрави ғайричида ба кадом аъзоҳои сарчумла тобеъ мешаванду
3. Фарқи чумлаҳои чида ва ғайричидаро фаҳмонед
4. Чумлаи пайрави дараҷа чисту
5. Ҷор қилиби чумлаҳои сертаркиби тобеъро тавзеҳ диҳед

АДАБИЁТҲО:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3 Душанбе 1989
2. Тоҷиев Д.Т. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1981
3. Забони адабии ҳозиари тоҷик. Душанбе, 1984
4. Б.Ниёзмухаммадов Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1968.

МАЪРУЗАИ 15
(2 соат)
ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ОМЕХТА

Накша:

1. Чумлаҳои мураккаби омехта як навъи чумлаҳои сертаркиб
2. Алокаи паратаксис ва гипотаксис дар чумлаҳои мураккаби омехта
3. Мавқеи сарчумла ва чумлаҳои пайрав дар чумлаҳои мураккаби сертакиби омехта
4. Чумлаҳои сертаркиби омехтаи духиссадор, сеҳиссадор ва бисёрҳисса ва мавқеи услубии онҳо дар матн
5. Хулосаҳои назари роҷеъ ба чумлаҳои мураккаби омехта

Мафҳуми умумӣ

Чумлаи мураккаби омехта. Мафҳуми калимаи омехта. Ду навъи алокаи синтаксисӣ дар чумлаҳои мураккаби омехта. Чумлаҳои мураккаби омехтаи духиссадор, сеҳиссадор ва бисёрҳисса. Мавқеи чумлаҳои мураккаби омехта дар забон.

Маънои калимаи “ омехта ” дар таркиби ибораи чумлаи мураккаби омехта онро ифода мекунад, ки чумлаҳои содда дар таркиби як банди мураккаби синтаксисӣ воқеъ мегарданд, ки чумлаҳои содда бо ду роҳи алокаи синтаксисӣ – пайваст ва тобеъ алокаманд мегарданд. Ин ғуруҳи чумлаҳои мураккаби сертаркибро омехта меноманд, Ӯ худ :

Чумлаҳои мураккаби сертаркибе, ки дар таркиби онҳо се Ӯ зиёда чумлаҳои содда бо ду восита – бо роҳи пайваст ва тобеъ алокаманд мешаванд, чумлаҳои мураккаби омехта меноманд. Масалан

Шодӣ ноором шуда меҳост, ки хайру хуш қарда баромада равад, якбора аз куча овози Муқим баланд шуд (Иқромӣ).

Чумлаҳои мураккаби омехта аз тарафи забоншиносӣ тоҷик ба шакли мавзӯи алоқидани таҷкик нашуда бошад ҳам, вале дар мақолаҳои алоқидани дар рисолаҳои илмие, ки ба таҷкики ин Ӯ он ҳелҳои чумлаҳои пайрав бахшида шудаанд, маълумот ба назар мерасанд. Дар асоси ҳамин маълумотҳо ба таври муқаммал дар китоби “ Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми Ш ” ин мавзӯ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Дар китоби дарсии “ Забони адабии ҳозираи тоҷик қисми П , 1984 ” мавзӯи чумлаҳои мураккаби омехта ҷурра дода нашудааст.

Дар чумлаҳои мураккаби омехта бар ҳилофӣ чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави ҷида бо роҳи пайваст чумлаҳои соддаи баробархуқуқ ба ҳам алокаманд мегарданд, бо роҳи тобеъ бошад чумлаҳои пайрав ба сарчумла тобеъ мешаванд. Дар зер истилоҳи сарчумла чумлаи тобеъқунанда фаҳмида мешавад, ҳоҳ вай дар

навбати худ ба дигар чумла тобеъ бошад,хоҳ не аммо мафҳуми чумлаи соддаи баробархукук танҳо чумлаеро ифода мекунад,ки ба ягон чумла тобеъ нест.Вале метавонад бо дигар чумлаҳои содда муносибати гуногуни алокаи пайвасти бошад ва ё дигар чумлаҳоро ба худ тобеъ намуда,чун сарчумла тобеъ менамояд.

Дар забони адабии тоҷик дар шакли чумлаи мураккаби тобеъ омадани ҳиссаи якум ва дар шакли содда омадани ҳиссаи дуюми чумлаи мураккаби омехта низ маълум аст.Дар таркиби ҳиссаи якуми чумлаи мураккаби омехта низ ҳамаи чумлаҳои пайрав омада метавонанд.Чунончи:У падар ва ду додар дошт,ки онҳо дар он хавли зиндагони мекарданд,худаш ҳнадор буду шабҳои таътил дар хавли ва шабҳои таҳсим дар хучра буд.(С.Айни Ёддоштҳо).Мухандис меҳост,ки ба он коргар ҷавоб диҳад,аммо раиси маҷлис уро ба ҳомуш истодан тақлиф кард (С.Айни. Куллийёт).

Чои ҳиссаҳои чумлаи мураккаби омехта ,ки як ҳиссааш соддаву дигаре мураккаби тобеъ мебошад,ҷолиби диққат аст.Одатан,ҳиссаи тобеъ ё дар аввал ё дар охир омадабо ҳиссаҳои соддаи чумлаи омехта пайваст мешавад.Дар ин маврид чумлаи пайрав дар аввал,мобайн ва ё охири чумлаи мураккаби омехта,инчунин дар дохили аъзоҳои сарчумла меояд.:

Яке аз хозирон суҳан меронд,Хошим- Корвон чунон бо шавк гуш меандоخت,ки пайдо шудани Шодигулро надоништа монд (С.Улутзода).

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои воҷеҳуранд,ки дар онҳо чумлаи пайрав дар чои аввал бошад ҳам,на ба чумлаи дуҷум,ки пас аз ҳуди он омадааст,балки ба чумлаи сеҷум тобеъ гардидааст.Ин тарзи чумласозӣ на танҳо бо он фарқ мекунад, ки ба забони гуфтугӯӣ басо наздик аст, инчунин дар ин гуна чумлаҳо зарурат ва таъкиди фикре, ки дар чумлаи пайрав ифода ёфтааст,равшан ҳис карда мешавад.:

Агар ба гапи ман дарои,баъд аз ду-се руз мактаби руси кушода мешавад,хар дуҷумон ба ҳамин мактаб мебароям(Р.Ҷалил).

Дар забони адабии тоҷик дар ин ва ё он ҳиссаи чумлаи мураккаби омехта ҳамаи навъҳои чумлаи пайрав омада, метавонад.Дар мисоли зерин яке аз ҳиссаҳои чумлаҳои мураккаби омехтаро чумлаи пайрави пурқунанда ва дигар ҳиссаи онро чумлаи пайрави гуногун эзоҳ додаанд:

Насими нозуке,ки салкинии пирияхҳои дар уфук тобандаро ба худ гирифта меомал,шоҳаву сабзаҳоро ҳаму рост менамуд, хиш-хиши нозукеро ба гуш мерасонд ва кас гумон мебард,ки онҳо ба ҳамдигар дар бораи чизи муҳим хабар дода истода бошанд(П.Толис).

Муносибати ҳиссаҳои чумлаҳои мураккаби омехта,ки ҳар ду ҷузъҳо ҳам мураккаби тобеъ мебошанд,асосан мисли муносибати ҳиссаҳои чумлаи мураккаби омехтаи гуруҳи боло аст,ки намунаашонро аз назар гузаронидем.Аммо дар ин гуруҳи чумлаҳои мураккаби омехта тарзи махсуси ифодаи муносибати ҷудои дида

мешавад,ки онро дар чумлаи мураккаби омехтае,ки аз ду хисса иборат буда,яке аз онҳо чумлаи содда мбошад дидан мумкин нест.

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои мураккаби омехтае,ки хиссаҳои онҳо аз дуто зиёд бошанд,кам нестанд,Микдори хиссаҳои чумлаи омехта ба адаби чумлаҳои соддаи баробархукуки он вобаста аст. Дар чумлаи мураккаби омехта чи қадар чумлаи баробархукук бошад,хамон қадар хисса шуда метавонад. Инро дар мисоли чумлаи мураккаби омехтаи сеҳиссадор метавон дид. Хиссаи ин нави чумлаи мураккаби омехта низ дар ду шакл : содда ва ё тобеъ воқеъ мешаванд.Ин аст,ки онҳо дар таркиби чумлаи мураккаби омехта ба тарки гуногун меоянд.

Яке аз хиссаҳои чумлаи мураккаби тобеъ буда,ду хиссаи дигар дар шакли чумлаи содда воқеъ мегарданд:Тирезаҳои ҳар ду ҳона торик буд,лекин дар дахлез чирог месухт,Шоди аз ҳавои хунук ба дахлези гарм даромада,дарҳол хис қард,ки дар ин оила дасти ғамхор ва рузгордоре соҳиби мекунад(Ч.Иқроми).

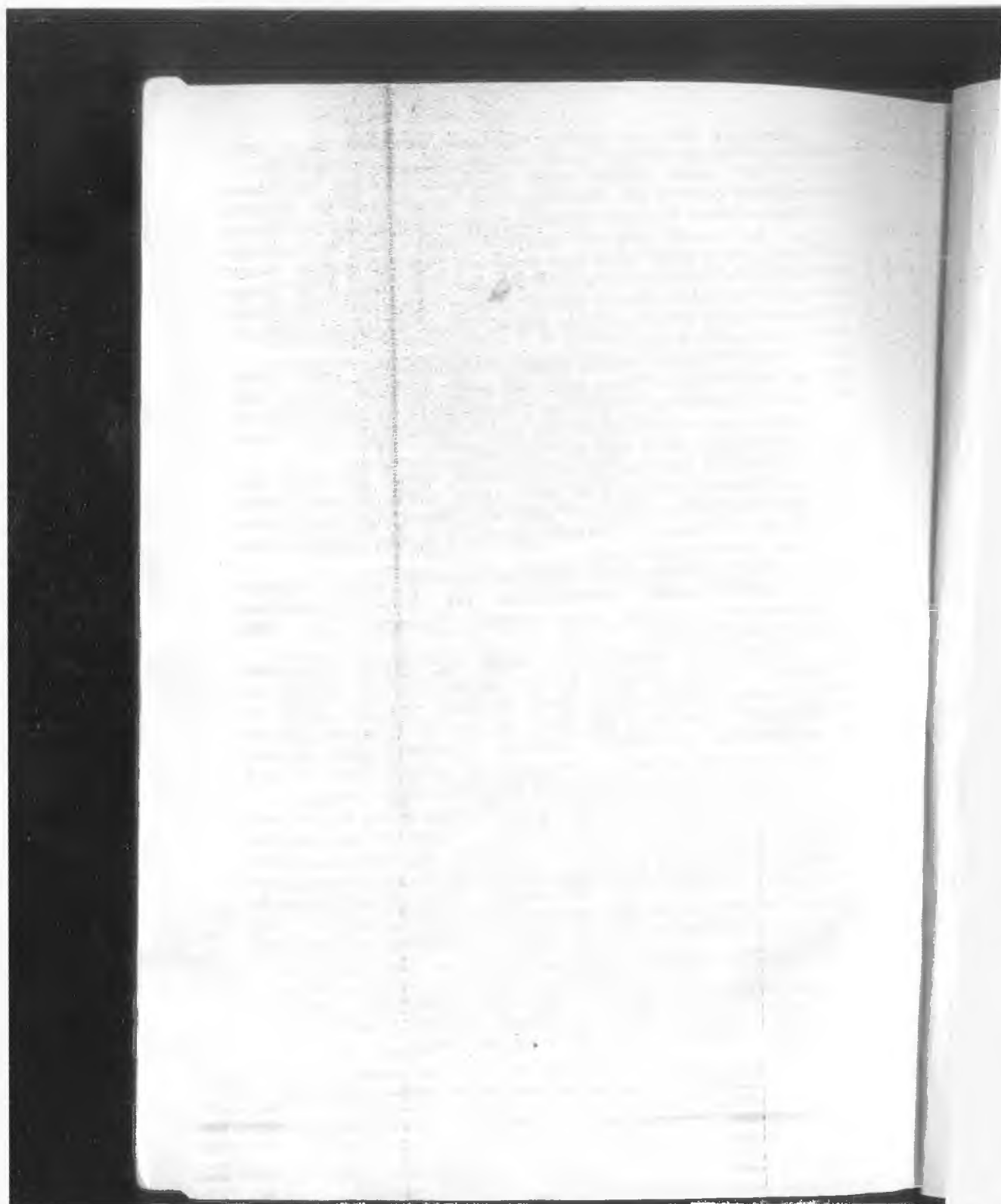
Микдори хиссаҳои чумлаи мураккаби омехта ҳар қадар зиёд шавад,дараҷаи истеъмоли он ҳамон қадар маҳдуд мегардад.Чумлаи мураккаби омехта,ки ҳор ва ё зиёда хисса доранд,аз ҷиҳати сохти хиссаҳо ба чумлаҳои мураккаби омехтае,ки се хисса доранд,асосан монанд мебошанд.Масалан:

Ҳама ба машина савор шуданд,Мухаммадҷон ҳост,ки Дилбарро аз пахлуи шофёр шинонад,лекин вай қабул накарда,боло баромад,баъд дугонаҳо яқҷоя нишаста Гулҷамолро дар байн гирифтанд(Ч.Иқроми).

Муносибати грамматикӣ ва маъноӣ дар чумлаҳои мураккаби омехота ,ки хиссаҳоиашон аз се то зиёданд,боз ҳам зиёдтар ва мураккабтар мешавад.Дар байни хиссаҳои ин гуна чумлаҳои сертаркиб на танҳо ду ҳел ,балки се ҳел ва аз ин ҳам зиёдтар муносибатҳои грамматикӣ маъноиро мушоҳида қардан мумкин аст.Дар ин гуна таркибҳо на ин ки яке аз хиссаҳо ,балки ду ва ё зиёда хиссаҳо ҳам дар муносибати дутарафа шуда метавонанд:

Шумо бо нияти кишт заминро мола мекунед,агар дар як вақт борон занад,мехнаи шумо барбод меравад,замин сафолак мебандад,ки бод шумо ҳама қорро аз сари нав қунеда,агар он руз шамол ҳезад ё офтоб аз ҳад зиёд тафсон шавад,нами ҷамини шумо мегурезад ва шуморо лозим меояд,ки пеш аз қоштани пунбадона ба замин об диҳед,об қи додед, бояд ниғшарон шавед, то замин аз нав ба тоб ояд,ки дар ин мобайн қанд рузи ғанимат аз даст меравад(С.Улугзода).

Ҳамин тариқ, чумлаҳои мураккаби омехта яке аз серистеъмолатарин навиҳои чумлаҳои мураккаби сертаркиб буда,барои ифодаи фикр ва тасвири воқеаҳо ҳодисаҳо барои навиҷанда имкониятҳои васеъ фароҳам хоҳад овард.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Чумлаи мураккаби омехта чисту
2. Чумлаи мураккаби омехта ва хусусиятҳои грамматикӣ он аз ҷиҳати иборатанду
3. Мафҳуми калимаи "омехта"-ро маънидод кунед
4. Ҳиссаҳои ҷумлаҳои мураккаби омехтаро маънидод кунед
5. Вазифаи услубӣ ҷумлаҳои мураккаби омехтаро бо мисолҳо тавзеҳ диҳед
6. Ҳулосаҳои назари оиди мавзӯ.

Адабиётҳо:

1. Рустамов Ш. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе 1968
2. Тоҷиев Д.Т. ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1981
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик.Қисми 2. Душанбе 1984
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.Қисми 3.- Душанбе. 1989, сах.180-187.